

અં જ સિ

(ગ્રંથકાવ્યો)

કૃષ્ણા. ૯. શ્લોક

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

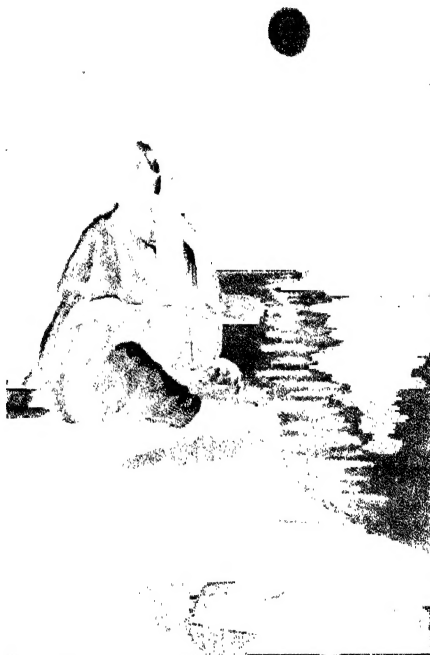
[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૦૮-૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ અંગ્રીક

વિષય

અંજલિ

કુદરતઅંકે ફરે વિહાર:

મૃથે મરજન-તારેતાર:

(પાનું, ૧૦૬)

અં જ સિ

કર્તા

કેશવ હ. શેઠ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૩૦૬૨

Printed & Published

BY

Keshav H. Sheth

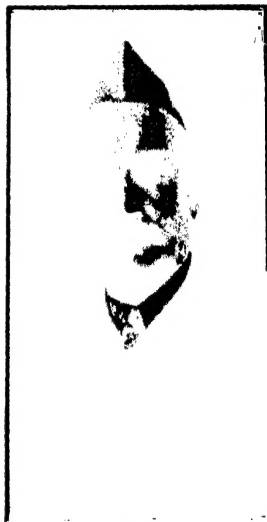
Ratilal S. Kothari

Proprietors:

Khadayata Mudran Kala Mandir

Raipur, **Ahmedabad**

અંજલિ

શ્રીમદ્ આત્માર્ચ દી. દેસાઈ
શ્રી ૧ અત્મન શ્રી ૨ ૧૨૧ મુગ

અર્પણપત્રિકા

સ્વદેશહિતચિંતક,

શ્રીમાન્ બાલુભાઈ ત્રિભુવનદાસ દેસાઈ

બી, એ ; એલ.એલ., બી. હાઇકોર્ટ વકીલ,

મુંબઈ

મુરખબીશ્રી,

વિ. આપના યશસ્વી જીવનનાં ઉજ્જવલ સ્મરણોને
મારા આ પ્રિય પુસ્તક સાથે સંયુક્ત કરતાં મને આનંદ
થાય છે :

ધારાના હિમાયતી તરીકેના ધીકતા ધંધાએ આપને
મુંબઈનિવાસી તરીકે મશહૂર કીધા છતાં મૂળ વતન—મહેમદા-
વાદના સાર્વજનિક હિતને હૈંડે ધરાવી, ત્યાંની લાયઝેરી,
વેરાઈમાતાની ધર્મશાળા તથા રાષ્ટ્રીયશાળાને અંગે લગભગ
પાંચેકહજાર રૂપિયા જેવી મંગીન સખાવત કરીને આપે
વતન પ્રત્યેનું બહાલ સક્રિય સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે,

પ્રખર કર્તવ્યદક્ષ તરીકે સરજતાપૂર્વક જાહેરજીવનમાં
અંખલાવવા સાથે આપણી ખડાયતાગ્લાતિના હિતમાં પોતાનું
હિત ઇચ્છી, મુંબઈની ‘ખડાયતાસમાજ’ના અધ્યક્ષ તરીકે
તેમજ રૂપિયા અઢેક હજારની સખાવત કરી કેળવણીમંડળ
તથા ઇશ્ટદેવસમિતિના પેટન તરીકે ગ્લાતિની આપે અનુકરણીય
સેવા બજાવી છે,

સમાજસેવાના નિઃસ્વાર્થ કર્તવ્યદેશથી પ્રેરાઈને, મુંબઈની વિશાળ વસ્તી સમક્ષ એ પ્રશસ્ત બાંસનાં મંતિમંત કરી બતાવી અને એ રીતે પ્રજાનાં આદ્ય અને ચિત્ત જીતી, છેલ્લાં પાંચેક વર્ષથી મુંબઈની મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનમાં પ્રજાનિયુક્ત મહત્ત્વ તરીકેની ભેઠક આપ શોભાવી રહ્યા છે—એટલું જ નહિ પણ સમાજ-ઉપયોગી વિવિધ મંસ્થાઓ-જેવી કે મુંબઈની ચંદારામજી ગર્લ્સ' સ્કૂલ, નડી-આદની માર્ગજનિક હોરિપટલ, અમદાવાદનું રતિતાવિશ્રામ વગેરેમાં આપના દિલાવર દિલવડે ઉદાર સંજાવતો થયેલી છે,

—અને તે સર્વ ઉપરાંત આ અર્પણપત્રિકાના આરંભમાં નોંધેલા મંબોધન પ્રમાણે સામ્ય સ્વદેશહિતચિંતક તરીકે મુંબઈની સ્વરાજ્યપાર્ટીના ઉપાધ્યક્ષ, લેજરવેલિય કાઉન્સિલના પ્રજાનિયુક્ત સભ્ય, મદ્રાસના 'સ્વરાજ્ય' પત્રના સહાયક અને 'ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ'ના અક્ષિસદાતા તરીકે આપે ઉપયોગી સેવા અને દશૈક હજાર રૂપિયા જેટલી મંત્રીના સહાય આપેલી છે,

આ અને એવાં જ અન્ય સુમધુર મંસ્મરણાવડે આપની જ્વલંત કારકીર્દીના નમ્ર હૃદયમાં પડેલા નિમંણ પ્રતિબિંબથી પ્રેરાઈને પ્રસ્તુત પુસ્તક આપશ્રીને સ્નેહ ને સહભાવપૂર્વક સમર્પણ કરતો—

કૃપાકાંક્ષી
કેશવ હ. શેઠ

વસ્તુનિર્દેશ

અસ્કાર

૧

અક્ષરગ્રાન મુદ્દલેય ન મળે; પણ માતૃશ્રીનો કંઠ કેળવાયશે, ને જૂનું કાવ્યસાહિત્ય કંઠસ્થ પૂજ્ઞન !

“ રાત રહે પાછલી ખટ્ ધડી જ્યાહરે, ” ત્યારે તે ઉઠે, અને નરસિંહ-મીરાંનાં પ્રભાતિયાં કે પદ ગાય.

તે જમાનામાં આગ્રની ‘ ફોર્મિસ’ના છંદ ફંદ વળગેલા નહિ, ને કુટુંબ બહોળું, એટલે અઠવાડિયે ત્રણેકવાર અન્નરથને ફેરવવાનો હોય જ.

માતૃશ્રી દળવા એસે તે સાથે જ, આપણા પ્રાચીન કવિઓનાં “ ખંડકાવ્યો ”ની રમઝટ જામે.

અધ-અધમણુ આટાથી થાળું જલકાય, ફરતી ધંટી અટકે, મળસ્કાની મીડી-ગુલાબી નિદ્રામાં મધુર લાગતો એનો સંગીતસૂર સંકેલાય અને તે સાથે જ, માતૃશ્રીએ ગાવા માંડેલાં “ કડવાં ” કે “ મીઠાં ”ના “ ઉથલા ” કે “ વલણ ” વળતાં હોય !

સંસ્કૃતિને વરેલા મિત્રો ભલે હસે, પણ હકીકત તદ્દન સાચી છે, કે સંગીત શી વસ્તુ છે, તે આજના સિતાર-દિલરૂપાએ નહિ, પણ મધકાલનાં ધંટીગીતોએ સમજાવ્યું ને તેનાં વ્યસન પણ તેણે જ વળગાડ્યાં-એમ કહેવામાં નથી શરમાતો કે નથી સંકેચાતો.

બાળજીવન એટલે ફૂલજીવન. દેવોય એ જીવનના પૂજારી છે. મોટપણે જાણ્યું, કે બાલ્યાવસ્થા નિર્દોષ હતી; તેમાં રસિકતા હતી,

પ્રકૃષ્ટતા હતી, નરી સરળતા હતી : એ આત્મકાળ વીત્યો ને વહન ફૂંટાયાં. તે સાથે, પડેલાં કેટલાંક સંસ્કારખીજ કરમાયાં ; તેને મારક પોષણ સિવાય કેટલાંક કહોવાઈ ગયાં; સંજોગોની પ્રતિકૂળતાએ કેટલાંક કથળી પથ્થુ ગયાં : પરંતુ અગમ્ય રીતે સળગત જડે ઠરેલું સંગીત-કાવ્યનું વિરલ સંસ્કારખીજ કાળક્રમે અંકુરિત થયું ને કવિતા સરળતી મધ-પથ ત્યારે તો જીવનસંઘ્રામ-struggle of life-મંડાઈ ચૂક્યો હતો !^૧

અને એવો ક્યો પુરુષાર્થી હશે જેને જીવનસંઘ્રામ વચ્ચે નહિ મૂઝવું પડ્યું હોય ? કોઈને કમી તો કોઈને જાસ્તી.

સંવત ૧૯૭૨ થી એવા સંઘ્રામના સેનાની તરીકે, સંસાર-મંદિરમાં નામ નોંધાયું. એ વાતને એક દાયકું વીત્યું. દરમિયાન સં. ૧૯૭૫માં સ્વદેશગીતાવલિ, સ્નેહસંગીત અને પ્રાર્થનાનાં ૫૬; તથા સં. ૧૯૭૮માં રાસ : એમ ચાર કાવ્યપુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં. તે પાંચેક વર્ષના ગાળા પછીની જે પચાસેક કવિતાઓનો સંગ્રહ, તે આ ‘અંજલિ.’

સાંકળિયામાં પાડેલા ખંડ પ્રમાણે પ્રસ્તુત એકાવ્યો જિન્ન-જિન્ન ભાગમાં વહેંચાયલાં છે. તેનું એક અંગ તે સ્વદેશગીતો.

---

૧ તાજાં જ થાઉં છું, કે મુરખી મટુલાઈ, સુમસિદ્ધ ‘સાહિત્ય’ માસિકના એ વિદ્વાન તંત્રીએ આ નગ્નસત્ય જણ્યું શી રીતે ? તા. ૩ : ૧૧ : ‘૨૩ નો તે સમણીય પ્રસંગ વિસ્મૃત નથી થયો. ત્યારે તેઓ ઉમરેક વિદ્યાર્થી સંમેલનની ખીજ બેઠકના અધ્યક્ષ હતા. તેમણે વાંચેલા મનનીય ભાષણમાં ઇશારો કરેલો કે ‘આપણા બાઈ કેશવલાલ રોકની કવિતા પણ ‘જીવનકલહ’ વચ્ચે લખાઈ છે.’ [‘સાહિત્ય,’ ડિસેમ્બર, ૧૯૨૩; પાનું ૮૨૨]

સ્વદેશગીતો

૨

દેશી અને વિદેશીની કલમે, આપણા દેશના સાચા-ગુડા જે ઇતિહાસ રચાયલા, તે વર્ષોપર વંચાયલા. એ વંચાયા ત્યારે, કાષ્ઠ બિતર છૂપાયલો અગ્નિ સતેજ થાય, તેમ આંતર-હુતાશન, હૃદયની નૈસર્ગિક લાગણી પ્રમાણે, પ્રજ્વલિત થએલો ; ને ‘જીવનસંગ્રામ’ના વિષમ સંજોગોના પ્રખળ તોફાને પાછો એમ જ સમી ગએલો. પછી “ગાંધીયુગ” ભેડો ને પાછો તે યુગના વાયુએ પ્રશ્નાંત અગ્નિને સતેજ કર્યો.

સ્વદેશગીતોના સર્જનની ભૂમિકા તો ઇતિહાસે જ તૈયાર કરી આપેલી અને તેને અનુકૂળ વાતાવરણ ‘ગાંધીયુગ’થી ઉત્પન્ન થયું. અગ્નિ સાથે ખેલ ખેલવા જેવા એ અદ્ભુત સંજોગો વચ્ચે, રચાયલાં સ્વદેશગીતોમાં, Poetry of Inspiration તું તત્ત્વ છે કે નહિ, ને હોય તો કેટલે અંશે, તે તો કાવ્યપરીક્ષકોની કસોટી જે કહે તે ખરું; સ્વદેશગીતો કેવા સંજોગોમાં રચાયાં હતાં, એ જ મેં તો જણાવ્યું.

અધીન મત એવો છે, કે હૃદય રડી ઉઠે, જેમાં આકર્ષાય કે તન્મય થાય; એવા કાષ્ઠ ચંબીર પ્રસંગે, ખપર પણ ન પડે તેમ, તે પ્રસંગતું વિરલ, વિશિષ્ટ તત્ત્વ અંતરમાં અમરસ્થાન લઇ લે છે— સમયરંગપરથી લાઘવું એ તત્ત્વ પ્રતિક્ષણે પલટાતી ક્ષિતિજ સુરખી જેવું ચંચળ નથી હોતું. કાળક્રમે એ તત્ત્વખીજનો, વસ્તુસ્વરૂપે ફળુઓ પુટે છે ને અંતરના આલેખનની પ્રત્યક્ષ પ્રતિકૃતિ દષ્ટિએ અર થાય છે: સ્વદેશગીતો રચાયાં, તે વેળાનો નમ્ર અનુભવ આ પ્રકારનો છે.

*આવી પરિસ્થિતિમાં રચાયલાં વીરકાવ્યોનો હૃદયેષ્ઠ ઇતિહાસમાંથી જોષ્ઠએ તોટકો જડે છે. રોપર્ટ યુન્સુ’ દષ્ટાંત લ્યો. એ મશહૂર કવિ, મૂસળધાર વરસતા વર્ષાદની ઝડીઓ ઝીલતો, કાળીઅન્ધારી મેઘલી

રાતે, તેના એક સુદૃઢ સાથે, ઘોડેશ્વાર થઇ નિર્જન વનવાટ વટાવતો હતો ને આંખોને આંજી નાખતી વીજળીઓના કડેડાટો થતા હતા, ત્યારે તેણે Scots wha hae [Scots Who Have] નામનું કાવ્ય રચેલું, જે વીરરસપ્રધાન કાવ્યોમાંનું એક પ્રખ્યાત ગીત ગણાય છે.

રૂઝે ૬ લિસે, (Rouget de Lisle) ફ્રાન્સનું પ્રજાપ્રિય ગીત “માર્સેયેઝ” પણ આવા જ સંજોગો વચ્ચે રચ્યું હતું ને ? ઇતિહાસમાં વંચાય છે, કે સ્ટ્રેસબર્ગના ઘેરા વખતે, ઓસ્ટ્રિયાની તોપોના ગગનભેદક પ્રચંડ અવાજો કાનના પડદાને વીધી નાખતા હતા, ત્યારે તેનાથી એ ગીત રચાયલું.

વધુ હવે એક જ દૃષ્ટાંત ફ્રાન્સિસ સ્કેટ કિ (Key)નું. અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે વિશ્વહ મંડાયો અને અમેરિકન વાવટાને ફોર્ટ મેન હેન્ડ્રિના ખૂરજપર ચડાવવામાં આવતો હતો, તે વખતે એ નૌજવાન સમરસેનાનીને રાષ્ટ્રગીત રચવાની પ્રેરણા થએલી, જે ગીત “સ્ટાર સ્પેંગલ્ડ બાનર” નામનું હોઇ હવે શકવર્તી ગણાય છે.

ટૂંકામાં, ભૂમિકા સ્વચ્છ અને ને અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન થાય, તો સ્વયંભૂ પ્રેરણાને, અવતરણ વાસ્તે અમૃતચોદિયાંની રાહ નથી જોવી પડતી. પ્રેરણાપર આવરણ છવાય ખરું ; પણ તે વેરાઇ જાય એટલે તેનો વેગ પાછો મથાસ્થિત થાય : પ્રેરણા કદિ ઉંઘતી જ નથી.^૨

---

૨ આ જ મુદ્દાના સહસ્યને શ્રી ૦ આનંદશંકરભાઈએ વધારે સ્પષ્ટ કર્યું છે. અમદાવાદના ‘સાહિત્ય ઉત્તેજક સમાજ’ના વાર્ષિક સંમેલનના અધ્યક્ષસ્થાનેથી તેઓશ્રીએ કહેલું, કે ‘જ્યારે અસહકારની રાજકીય ચળવળ ચાલી, ત્યારે એવો ભય હતો, કે એ હીલચાલ, ખીજ બધી હીલચાલોને દબાવી દેશે. સાહિત્ય, જે જીવનનું અંગ છે, તે પણ કેળવાએ નહિ; પણ એવી શંકા કરવાનું કારણ નથી. સાહિત્ય યુદ્ધમાં ઉત્પન્ન

“અંજલિ” તો ખીજો એક ખંડ ‘રાસ’ થી રાકાયલો છે. સંવત્ ૧૮૭૮માં ‘રાસ’ પ્રસિદ્ધ થયા, ત્યારે તેના ‘વસ્તુનિર્દેશ’માં જે એક સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ કર્યો હતો, તે એ, કે “સૃષ્ટિ, ત્યાં સુન્દરી અને સુન્દરી ત્યાં સંગીત :” જ્યાં આ ત્રિપુટીનો મેળ એકસાથે મળેલો હોય ત્યાં જીવન અને સંસારસૃષ્ટિમાં જે રસિકતા અનુભવાય તે અતોખી જ છે અને ખીજાં બધાં સંગીતની હરોળમાં, કેવળ ‘રાસ’ જ એવાં ગેયકાવ્યો છે, જે પ્રધાનસ્થાન ભોગવી શકે. સુન્દરીએના કેળનાયલા કંઠને જેટલી સરળતાથી રાસ જેવાં ગેય કાવ્યો સ્પર્શે છે, એવાં ખીજાં ગીત નથી જ સ્પર્શતાં, એવો અધીન મત છે.

આપણે એ જૂનો વારસો કેટલો જૂનો છે, તેનું નિરાકરણ હજી કોઈ સાહિત્યસંશોધકે કર્યું નહયું નથી. કવિશ્રી ન્હાનાલાલ રાસનાં જન્મદાતા નરસિંહ-મીરાંને માને છે.^૩ પણ એ મંતવ્યેય કદાચ અધૂરું હશે. સ્વં રંજિતરામની અને હવે શ્રીમાન્ મેઘાણીની ખંતીલી ખોજદારા, દટાયલાં અનર્ગળ જે જીર્ણ લોકગીતાનું ગૂંજન ધરધરને આંગણે ગૂંજ રહ્યું છે, તેમાંનાં કેટલાંકપરથી તો આપણને

યાય કે શાંતિમાં? અદ્ભુત, શાંતિના સમયમાં સાહિત્ય ફાલે-ફુલે છે ખરું, પણ યુદ્ધના વખતમાં જ તેનું ખીજરોપણ તો થાય છે. દ્રેન્ય રેવોલ્યુશનના સમયમાં એ પ્રમાણે ખીજ નાંખાયલું. મનુષ્યનો આત્મા અખંડ છે, અને તેના ચૈતન્યના ગમે તે ભાગને જો નશ્વત કરવામાં આવે, તો તેનો આખોય આત્મા નશ્વત થયા વિના રહેતો નથી.’ (ગુજરાતી ખંડ, તા. ૩: ૧: ૨૬)

૩ જુઓ રાસનો ઉપોદ્ધાત, પહેલું પાનું.

સહસા જ એવી અટકળ થાય છે, કે રાસનો વારસો નરસિંહ-મીરાંની
યે પહેલાં નો-અતિ પ્રાચીન કાળનો-હોવો જોઈએ.૪

રાસ- પગરખી, ડગરખા, ન્હોરતાં, માંડવડી, રાસડા એ સૌ,
બાપક અર્થે એક જ સંગીતજનનીનાં વિવિધ સંતાનો રૂપ, બૃહદ્
ગૂજરાતને મળેલા વારસા માટે આપણે અવશ્ય ગૌરવ ધરાવી શકીએ
ને કવિસમ્રાટ રવીન્દ્રનાથુ કે ક્ષિતીશમોહન જેવાને તેની સાત્વિક
અદ્ભુત થાય તો ખેવડો સંતોષ દાખવીને તે વધારે થવા દઈએ !^૭
વધુ સંતોષની વાત તો એ છે, કે એ જૂનો વારસો વેડફાઈ
મથો નથી, પણ વ્યવસ્થિત રીતે વિકાસક્રમમાં મૂકાયેલો આપણે જોઈ

૪ કવિશ્રી ન્હાનાલાલે રાસના ઉપોદ્ધાતમાં, રતનાના મહિના, વલ્લભના
ગરખા, જેમલનાં, મીઠાનાં, અપિરાજનાં ઝીલણિયાં, રધુનાથ ને થોભણનાં
ગીતો અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની ગરખીઓ વગેરેનું સ્મરણ પ્રાચીન
રાસોને અંગે કરાવ્યું છે; તેમાં એક પંક્તિ ઉમેરું? આજથી ચારસોએક
વર્ષપર પુષ્ટિ સંપ્રદાય પ્રવર્તક શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીનો પ્રાદુર્ભાવ થયેલો;
તેઓશ્રીએ પણ **મગવાનપિ તા રાત્રો:** થી શરૂ થતાં ચરણયુક્ત ‘રાસ
પંચાધ્યાયી’ સંસ્કૃતમાં રચેલ છે, ને તેનું ગૂજરાતી ગ્રંથ ભાષાન્તર માંગ-
રણના એક શાસ્ત્રીએ કરેલું છે.

૫ ગરખી શબ્દના મૂળ અર્થ વિષે હાલમાં એવી ‘સંજ્ઞા’ પ્રસિદ્ધ
થઈ છે, કે “ગરખીમાં જંગલો રાગ અંતર્જાત રહે છે, તેથી એ રાગ
ગર્ભમાં, તેથી ગરખી-ગરખી !” અને ‘ગરખો,’ શબ્દ માટે શ્રી. નરસિંહરાવે
આજી અટકળ પ્રકટ કરી છે:—“કાણાં પાડેલો માટીનો ઘડો, અંદર દીવો,
એવી વસ્તુ વચમાં મૂકીને, તેની આસપાસ ઘેરાં જે ગીતો ગાય છે, તેને
ગરખા કહેવાય છે. પેલો માટીનો ઘડો, તે ગરખો. શબ્દનો પ્રથમ અર્થ
ગર્ભદીપ: માટે **ગર્ભો** ગરખો અને પછી લક્ષણાભ્યાપારથી, ગર્ભની
આસપાસ ફરીને ગવાતાં ગીત તે “ગરખા.” (કૌમુદિ)

શકીએ છીએ. જૂના રાસ જુઓ ; તેમાં પ્રાયઃ દેવ દેવીઓની ભક્તિ અને ભવસંસારના કડવા મીઠા ભાવો વણાયલા જણાશે. જૂના જમાનાને જુઓ; કવિ દસપતરામને ગરખીભટ્ટ કહીને એ જમાનો હસતો જણાશે, અને હવે ? હવે દેવ દેવીઓની ભક્તિ તથા ભવસંસારના કડવા-મીઠા ભાવો ઉપરાંત તેમાં ત્રીજું જે તત્ત્વ ભળ્યું છે તે સ્વદેશનું; અને “ ન્હાના ન્હાના રાસ ” પ્રસિદ્ધ થયે સોળ વર્ષ જેટલો ગાળો વહી ગયોઃ કવિ ન્હાનાલાલને તેમ તે પછીના રાસલેખકોને કોઈએ ગરખી ભટ્ટ કહ્યા હોય એમ સાંભળ્યું નથી. તેથી ઉલટું, સંસારવાડીની કુંજનિકુંજે આજની સુન્દરીઓ, રાસોત્સવની રમઝટ મચાવી રહી છે. બૃહદ્ ગૂજરાતના મન્દિરમન્દિરે રાસની રેલંછેલ થવા માંડી છે—ગૂજરાતણો રાસમાં રસમસ્ત બનવા માંડી

૬ ગરખી અને ગરખા વચ્ચે રહેલો અર્થકેર સમજ્યા સિવાય રાસ-રસિકો કોઈ કોઈવાર હસતું આવે એવી ભૂલો કરે છે. હોય રાસનો જ સંગ્રહ ને ચોપડીનું નામ વંચાય ગરખાવળી ! અંજલિમાં ‘ માયામૃગ ’ એ એક જ ગરખો છે; ખામીના બધાય રાસ-ગરખીઓ છે.

૭ રાસનું અવલોકન કરતી વેળાએ, સ્ત્રીબોધના તંત્રી, શ્રીયુત કેશવ-પ્રસાદ દેસાઈએ, આ લખનારે અમદાવાદની છઠ્ઠી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રસંગે નજરે નિહાળેલો દેખાવ, ‘ સ્ત્રી બોધ ’ માં નીચેના શબ્દોમાં ઉતાર્યો છે:—“ સંગીતનિપૂણ મહાકવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અમદાવાદ પધાર્યા હતા, ત્યારે આ ગરખીઓથી પ્રકુલ થઇ ગયા હતા, અને હજુએ તે ગરખીઓને તેઓ સાનંદ રમરે છે. થોડા સમય ઉપર એક ગૂજરાતી ભાઈ કલકત્તામાં કવિવરને મળ્યા હતા, તેમને મોંએ કવિશ્રીએ પાછા ગરખીઓ સંબંધી આનંદોદગાર કાઢ્યા હતા, અને કહ્યું હતું કે એ કન્યાઓને અહીં બોધાવીને તેમની ગરખીઓ સાંભળ્યા કરે ! ” (સ્ત્રી બોધ બુધ્ધિ; ૧૯૨૨)

છે. શરદ્પૂર્ણિમાનાં પગલાં મંડાતાં જ ચાર ચંદનીચોકના ચોકડે ચોકડે, રાસના રસકલ્શોલ નથી થતા શું ?

બેસતા આસો મહિને, થતા નવરાત્રિના આરંભથી નિજ મકાનને ચોકડે, સ્નેહી-સંબંધીઓને બંધે ને અમદાવાદ-વડોદરાના શરદુ-ત્સવની હાજરી પ્રસંગે, ગવાયલા રાસની ઢબછબ ઉપરથી જે સ્વલ્પ વિચારો ઉદ્ભવેલા, તેમાંથી થોડાક અહીં ઉતારું તો તે અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય :

રંગબેરંગી સાડીઓની વચ્ચે હાર્મોનિયમ કાળમેંશ લાગ્યું છે. રાસની રમઝટ જામી હોય, ત્યાં હાર્મોનિયમ જોઇએ જ શું કરવા ? સુન્દરીઓના કોકિલ કંઠ આગળ હાર્મોનિયમ તો તદ્દન રોતી સુરતવાળા, ભેંકણું મૂકતા કોઇ કંકાસિયા બાળક જેવું જ લાગે. એકલી ગૂજરાતણીને જ રાસ તો ગાવા ધો. તેમની પછવાડે પછવાડે હાર્મોનિયમના તણાતા સૂરતું મ્હોં વેળાસર બન્ધ થાય તો વધારે સાર.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલને આંગણે ગૂજરાત કળા પ્રદર્શન થયું, ત્યારે ગવાયલા રાસની લીલા અપૂર્વ અનુભવાઇ. દરેક સુન્દરીના એકએક કરકમળમાં ફૂલછલકાતી છાંય ને એકએક હાથની, ધંટડી સાથે તાલબદ્ધ તાળી ! આસપાસ ફુલ-લતાની કુંજઘટા ને તેની વચ્ચે વચ્ચે તમતમતા તારકગણુ જેવી દેદીપ્યમાન દીપમાળ ! આજ ઉજવાતા શરદુત્સવોમાં આ સુધટિત્ કળાઘટના ઘટાવાતી રહે તો શ્રવણેન્દ્રિય સાથે રસભોજનોને પણ કેવો આનન્દ મળે ?

એક તાલમાં એક તાળી કે ત્રણ તાળીની ઝીલવાળા રાસ ગવાતા તો ઘણાએ દીઠા હશે ; મામડાંની ગૂજરાતણી વળી એક તાલમાં બધાં તાળીઓય લે છે ; કાઠીઆવાડ પ્રદેશમાં તો રાસ ગવાતી વેળાએ ધીમું ધીમું ઢાલક પણ વાગતું હોય છે ; કેટલીકવાર

તેમાં મંજરાની ખંજરીશા પણ સરોદ પુરાય છે. તાલનું નિયમન એ ઢોલક ને મંજરા જ જાળવે. હાથ, પગ, કમર, છાતી, ડોક, અને આંખોને એકસરખો વ્યાયામ મળતો હોય, તો આપણી નાજૂક ગૂંજરાતણાની ગરબીઓમાં નહિ, પણ કાઠીઆવાડી-ગૂંજરાતણાની. તેમના હાંચ, ટપ્પા, ગુડહા, રાસડા વગેરેના અનુભવીઓ, કાઠીઆવાડની ગૂંજરાતણાના સર્વાંગ અભિનયનો અનુભવ ભાગ્યે જ ભૂલે.

દરેક ગાનાર સુન્દરીએ કોરેલા છડાની અન્દર મૂકેલા દીવાવાળો ગરબો માથે મૂક્યો હોય, દરેકના માથાપરના ગરબાનો રંગ જુદો જુદો હોય ને એવી રીતે, સંયમનું પરોક્ષ શિક્ષણ આપતા જે રાસ ગવાય છે, તે પદ્ધતિ પણ પ્રથમનીય લાગ્યા સિવાય રહેતી નથી. કાણ નહિ માને કે કળા કરતાં આમાં વધારે સંયમ ને શોભા નથી લાગતી ?

દાંડિયા રાસ માટે વિશેષ ભાજે વેલણ વપરાતાં દીઠાં છે; પણ દરેક વેલણને ભાજે છેડે ઝીણી ઝીણી ધૂધરીઓ ખંધાયલી હોય તો સુન્દરીના નુપૂરજંકાર સાથે ધુધરિયોના જંકારનો એવડો તાલ ન પુરાય ?

ગાનારની સંખ્યા ગહોળી હોય, કન્યાઓ હોય ને સુન્દરીઓ પણ હોય; અનેની એક જ દાર થવાથી રસક્ષતિ થતી લાજે છે. તેને બદલે પડેલા મોટા-પહોળા કુંડાળા વચ્ચે અન્દરના ભાગમાં કન્યાઓ અને બહાર સુન્દરીઓ, એમ જુદી જુદી દાર ગોઠવાય; સુન્દરીઓ જમણી બાજુ ફરતી હોય તો કન્યાઓ ડાબી બાજુ; એ રીતે ગવાતા રાસ વિશેષ આકર્ષક નિવડ્યા છે ને પછી રસક્ષતિનો તો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી.

* * *

ગૂંજરાતણાનું, પરણેતરના પક્ષા જેવું, પણ ન ચળે એવું જે સ્ત્રી-ધન, તે રાસ. રાસ એટલે સ્નેહ-સૌન્દર્યની પવિત્ર લીલાનાં રસખેલન.

તેમાં શું નથી? નૈસર્ગિક વ્યાયામ છે, કળા છે, નૃત્ય છે, સંગીત છે—સાહિત્ય સંગીત ને કળાનું સામ્ય એકલા રાસમાં જ છે ને? કવિતાનો પવિત્ર રસાસ્વાદ અનુભવવો હોય, તો ગવાતા રાસને શ્રવણ કરવા તમારી શ્રવણેન્દ્રિયને સ્વચ્છ રાખો. શુદ્ધ સંસારમાં અમૃતવર્ષણ ઝીલવું હોય કે સમાજનો ઇતિહાસ આલેખવો હોય તો રાસસાહિત્યની સમૃદ્ધિ પ્રત્યે નિરપૃહ વૃત્તિથી નિહાળો ના. નવરાત્રિ ઉપરાંત લગ્ન, સીમંત કે વ્રતતહેવાર ને પુણ્યપર્વે સૃષ્ટિશોભન સુન્દરીઓને રાસમાં રસતરબોળ રાખવી હોય તો જેવા તે વાંચ્છે છે તેવા ને તેટલા રાસ, તેમને કંઠસ્થ થાય એવી સરળ શૈલીમાં, ઓ કવિહૃદયો! તમારી પ્રતિભાશક્તિને પૂરેપૂરી ખપાવી નાખી, તેમને સર્જી આપો—શોધી આપો.

છન્દ વિરહ ગેયકાવ્યો

૩

અહીં રીતે, સંગીત કે ગેયકાવ્યોનું મહત્ત્વ, વાતોમાં કે લેખોમાં પ્રદર્શિત કરતી વેળાએ, છન્દ વિરહ ગેયકાવ્યો વિષે હું જે મત ધરાવું છું, તે સમજવામાં ચોક્કસ પ્રસંગે કેટલાક સાક્ષર-મિત્રોની ગંભીર ગેરસમજ થઈ ગય છે.

“છન્દ રચના અધરી પડતી હશે તેથી જ હું ગેયકાવ્યોનો હિમાયતી થયો હોઈશ!” “ગેયકાવ્યો કરતાંય કવિશ્રી ન્હાનાલાલનાં ‘ડોલનશૈલી’ વાળાં કાવ્યોની રચના વધારે સહેલી, એટલે ‘રા. મોટાલાલ’ સામે હું ચર્ચામાં હિતરેલો!”

આ ભ્રમભૂલક માન્યતા સત્ય વસ્તુસ્થિતિથી છેક વેગળી છે. છન્દરચના શક્તિસુલભ છે કે નહિ, એ વિષે મારાથી શી દલીલો દર્શાવાય? એવા કેટલાય છન્દો પ્રકટ થઈ ગયા, ને ‘અંજલિ’માંય

યોગ્ય છે ; છન્દરચનાની મર્યાદા વિશે, એ છન્દોગ્ધ કાવ્યો જે સાક્ષી પૂરે તે ખરી.

‘ ડોલનશૈલી ’ જેમને સહેલી જણાઈ હોય, તેમને એનું જ્ઞાન જ નથી. એ વિષય અહીં અપ્રસ્તુત હોવાથી હાલ હું તેની ચર્ચામાં નહિ ઉતરું ; શકત એક જ પ્રશ્ન: જે એ શૈલી, માનવામાં આવે છે એટલી સરળ જ હોય, તો કવિશ્રીના લગભગ દરેક અનુકરણીઆ એ રચનામાં શાથી નિષ્પજ નિવડ્યા છે વાર ?

ખરી વાત તો એ છે, કે ડોલનશૈલીની મે જે હિમાયત કરી છે, તે લોકભોગ્ય સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ નહિ, પણ લોકોત્તર સાહિત્યની. આજ સંગીત અને ગેયકાવ્યોનું મહત્વ દર્શાવી રહ્યો છું, તે લોકોત્તર સાહિત્યની દૃષ્ટિએ નહિ. પણ લોકભોગ્ય સાહિત્યની.

લોકભોગ્ય સાહિત્યની દૃષ્ટિએ હું એમ પણ કહું છું, કે કદાચ છન્દરચના અતિ સરળ હોય ને ગેય-કાવ્યો અધરાં હોય છતાંય ગેય-કાવ્યો રચવાને હું ટેવાઉં. એનો અર્થ એવો તો ન જ થાય, કે છન્દોગ્ધ કાવ્યોની કિંમત હું ઓછી આંકું છું—તે સાથે મારે એ પણ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ, કે છન્દોગ્ધ કાવ્યો કરતાં, સામ્પ્રત સુન્દરીજીવનની કિંમત હું વધારે આંકું છું. ગૂઢ, દિવ્ય, ઉંડાં ઉંડાં ને ગહન આદર્શોથી ગૂંથાયેલી ભાવનાવાળાં કવિસાક્ષરોનાં છન્દોગ્ધ કાવ્યોથી હાલનું સુન્દરીજીવન રસતમ થાય એમ જે એ કવિસાક્ષરો માનતા હોય તો સવિનય તેમનાથી હું જુદો પડું છું. વર્તમાન સુન્દરીજીવનને જોઈતી સંસ્કૃતિ વરેલી નથી. તે જીવન શૂન્ય છે, પરાધીન છે, સંસાર-સમાજના રાક્ષસી રિવાજોની જીવતરસી બાળાથી દગાયલું છે ; એને વારતે શિક્ષણ-કેળવણીનાં દાર હજી તો અર્ધપુષ્કાં રહ્યાં છે. એ જીવનને રસિક રાખવા,

હિન્નત બનાવવા, આડકતરી રીતે ફળવવા અને શિક્ષિત સ્વામી
 સાથે આજની અશિક્ષિત પત્નીનો આવતી કાલે મેળ મેળવવા સાર
 છંદોબધ્ધ કાવ્યોનાં ચોકઠાંની માત્રા રામબાણુ છે, કે જૈય-કાવ્યોની
 વાર ? આપણા પ્રાચીન કવિઓની કવિતાઓ શાથી ઠંઠસ્થ થઇ
 હશે ? એ જૂના કવિઓનાં કવન જોઇતું હાલતું ઉચ્ચતર સાહિત્ય
 સમાજ કે કેમ ઝીલતો કે જીવરતો નથી ? આધુનિક સુન્દરીજીવન
 કેવા કાવ્યસાહિત્યનું રસપિપાસુ છે ? આજની ગૂર્જર કવિતા, શુદ્ધ
 “ગૂર્જરાતણુ” કેટલીક છે ? મુશ્મિલ ગૂર્જરાતણુ વાસ્તે કિતરવો જોઇએ.
 એવો કવિતા ફાલ હાલ કેટલોક કિતરો છે ? સ્ત્રીઓપયોગી કવિતા-
 સાહિત્યની જરૂરીઆત આજના કવિઓએ સ્વીકારી છે ખરી, પણ
 એને અપનાવી લેવાઇ છે કેટલી ?

ભત્રુંજીએ “ સાહિત્ય, સંગીત કે કળા સિવાયના મનુષ્યને
 પુરુષ વચરના પશુ ”ની ઉપમા આપી છે. એ સૂત્ર સર્જ્યા પછી કેટલીએ
 ચરદો પસાર થઇ મઠ; આપણી મૂળરાતણુને, આજના કવિઓએ
 સાહિત્ય, સંગીત ને કળા કેટકેટલી દીધી ? મનુષ્ય એટલે કેવળ પુરુષો
 જ, કે સાથે સન્નારી પણ ? કવિતાસાહિત્ય, સાહિત્યકારો વાસ્તે જ,
 કે સમાજ અને સમાજસૌભન સુન્દરીઓ વાસ્તે ય પણ ? સમાજ કેવળ
 પુરુષોથી તો રચાયલો નથી ને ? સમાજના બળતા પ્રશ્નોનો વિચાર
 થતાં, રૂઢિબંધથી જઠરામલાં જીવન જોતાં, શ્રી૦ આનન્દશંકરભાઈ
 જેવા ચુસ્ત સનાતની સાક્ષરે, સમાજને સડતા મુડદાની આપેલી ઉ-
 પમાણું સ્મરણ થતાં, ક્ષણભર એવોય વિચિત્ર તરંગ સહસા ઉદ્ભવે
 છે, કે આજના કવિઓ વહુઓવિહોણા તો નહિ હોય ? કાવ્યા-
 લેખન વેળાએ તેઓ બલે કાલ્પનિક સૃષ્ટિમાં વિહરતા હોય; પણ
 તેમનેય હુંક તો જીવતો-જમતો સમાજ જ આપે છે ને ? તે
 સમાજવાસી છે કે શાંત એકાન્ત કોઇ નિર્જન અરણ્યવાસી ? સુન્દરી-

જીવનના અખંડ સહવાસ છતાં આજના કવિઓ તેને કેમ વિસ્મૃત થાય છે ? નભતારક ને નક્ષત્રોમાં, સૂર્ય ચંદ્ર કે ઉષા-સન્ધ્યામાં, વન ઉપવન કે સર સરિતામાં, પર્વત કે ગિરિકંદરામાં, કોઠિલ યુલ્લુલ કે મોર મેનામાં ધૂમનાર ઓ કવિહૃદયો ! “ સંસારમાં સ્વર્ગ ” ઉતારવા ઇચ્છતાં ઓ કવિહૃદયો ! પૂછ્યું છે કદી સુન્દરીમંડળને, કે તેને કેવા કાવ્યપ્રસાદની આંતરક્ષુધા છે ?

તે કહેશે કે તમારાં મગનવિહારી છન્દોબદ્ધ કાવ્યો તો, તમે વિદ્વાન હો એટલાં અમે વિદ્વંસી થઈએ ત્યારે; હાલ તો અમારે જોઈએ છે રાસ ; તમારા પ્રભાદે ગૂમાવાયલાં “ લોકગીતો; ” અમારે અપજા જ નથી રહેવું ; પીરાંગનાને છાજતાં અમારે રણુગીતોય જોઈએ. શટાણુંને દફનાવવા નીકળેલા ઓ લોકકવિમણી ! પવિત્ર ભાવવાહી, સરળ લગ્નગીતો પ્રથમ અમ્મી ને પછી શટાણુંને ફેંકી દેવાવો.

— અને આવું સાહિત્ય છન્દોબદ્ધ કાવ્યોથી સરળય વાર ? સરળય હોય સુન્દરીમંડળથી તે કેટલું કંઈક થવાનું ? જેય-કાવ્યોની હિમાયત લોકજોગ્ય સાહિત્યની દૃષ્ટિએ, હું કેમ કરી રહ્યો છું તે આટલા વિવેચનપરથી સ્પષ્ટ નથી થતું શું ?

“ સમાજની દૃષ્ટિએ સાહિત્ય ” વિષે, અમદાવાદમાં મળેલી છટ્ટી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રસંગે ગાંધીજીએ આપેલા બાણજીને સંભારો અને પછી સુદાની વાત મગજમાં ઠસ્યા સિવાય નહિ રહે, કે આવતી કાલની કવિતા, શળતા પાકને લણુનારમાં, કુવાકાઠિ આલતા જોશ સાથે, જોપટ્ટન્દની વાંસળીમાં, જાળબદ્ધોનાં રસ-ખેલનમાં, ડોસીમાના રેંટીઆમાં, ઘંટીના ઘેરાઘેરા નાદમાં, જત્રાળુઓના સંઘમાં, માનવીના મન્દિરમન્દિરને ચોકડે ને ઘરઘરને પારણે ઉતરેલી

હોવી જોઈએ—એ લક્ષ્યખિન્દુ લક્ષ્યમાં રાખીને જ ગેયકાવ્યોની હિમાયત થએલી છે.

એક મહાપંડિતે કરેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે કવિ એટલે સમાજનેતા. રસિક કવિહૃદયનું લક્ષ્ય, દારકાની છાપ પામેલા સંત-પંડિતોપરથી ખસે, ને સમાજ તથા સુન્દરીજીવન પ્રત્યે ઠરે ; પોતાના સાહિત્યની સાચી કિંમત કેવળ વિદ્વાનો પાસેથી નહિ, પણ સમાજના લોકસમુહ પાસેથી સંતોષપ્રદ અંકાતી થાય એમ ઇચ્છે, તો જે ગેય-કાવ્યોનો શાલ હાલ એછો ઉતરે છે, તે વસંતઋતુમાં ખીલતાં ખુશ્બોદાર પુષ્પો પેઠે પૂષ્કળ જથામાં ફાલે ને ફળે.૯

હિપસંહાર

૪

ઈચ્છું છું કે આ વસ્તુનિર્દેશને કોઈ કાવ્યચર્યા ન માને. તે કામ, એ વિષયના નિષ્ણાત સાક્ષરો જ ભલે કરે. અહીં તો, સમાજની તથા સંસારશોભન ગુણિયલ ગૂંજરાતણી દૃષ્ટિએ, જેવા કાવ્ય-સાહિત્યની અનિવાર્ય જરૂર મને જણાઈ, તે વિષે ફક્ત અંગૂલિનિર્દેશ થયો છે, એમાંથી, મારા સમવયસ્ક કાવ્ય આલેખક મિત્રો, યોગ્ય લાગે તેટલો સાર અપનાવી લેશે, તોય “આંગળી ખતાવ્યાનું પુણ્ય” મળ્યું માનીશ.

‘આંગળી ખતાવ્યાનું પુણ્ય’ જેવાં શ્રદ્ધાળુ વેણુ વાપરું છું : દાનદાતા હોય, પણ દાનદાતા ન હોય તે એમ જ સંતોષ માને છે ને ? આ થરડાયલી કલમનેય, અનુભવસિદ્ધ સ્વતંત્ર વિચારો વ્યક્ત કરવાની આજ તક મળી, તેથી જ મને પણ સંતોષ છે.

૯ મુખ્યમાં મળેલી આઠમી સાહિત્યપરિષદે મંજુર કરેલા “આવતી કાલની કવિતા” નામના મારા નિબંધમાંથી આમાંનો કેટલોક ભાગ અહીં લીધો છે.

‘તેથી જ’ એટલા માટે કે ‘અંજલિ’માં અને તે પહેલાંનાં કાવ્યપુસ્તકોમાં, ઈચ્છી રહ્યો છું એ કોટિનું જ સન્નિધિને સર્વાંશે સફળ સાહિત્ય સમાજ કે સુંદરીને ચરણે ધર્યું હોય એવો દાવો ધરાવતો નથી.

એવો ‘દાવો’ નથી જ, એમ માનનારને દિલની એક વાત કહી દઉં, કે જ્યારે પણ કવિતાની સર્જનાત્મક પંક્તિઓના પ્રસંગો મળ્યા હશે, ત્યારે આ દીનદષ્ટિમાં, સાક્ષરસૃષ્ટિ નહિ, પણ કેવળ ભોક્-સમાજનાં નિદર્શન થયાં છે-અને એ દર્શન-પ્રેરણા પણ કેવી? ખેડ ખાતર ને પાણીના જખ્ખર જથ્થા વડે, વાવેતર એવાં થાય, કે તે વડે નહિ પણ એમાંથી, આવતી કાલની કવિતાનો ફાલ જોઈતા પ્રમાણમાં ફાલે-ફળે ને ગદ્યકાલનાં નર્ચાં છંદોપદ્ધ, ગૂઢ ને દિવ્ય કાવ્યોનું સ્થાન તે લઈ લે.

નિકટનું એ ઉજ્જવળ લવિષ્ય આલેખતી પ્રસ્તુત ભાવના કેવળ આકાશકુસુમવત્ છે શું? શુદ્ધ બુદ્ધિનો વિશુદ્ધ આશ્વાસર દષ્ટિપાત, મારી પેઠે “તરુણાવસ્થા” ભોગવતા નવકવિગણુ મિત્રો તરફ ઢળે છે કે તરત, અંતરને સાત્ત્વિક આશ્વાસન મળે છે જ, કે માનું છું તે ઉડતા તરંગો નથી, પણ આચારનું સ્વરૂપ લેનાર નિર્મળ વિચાર છે.

વસ્તુનિર્દેશના પ્રારંભથી માંડીને અહીં સૂધી તે પ્રાસંગિક વિવેચન થયું. બાકી જે રહ્યું, તે પ્રસંગના પ્રધાનઅંગનું. જીવનની વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં લખાયેલાં પ્રસ્તુત કાવ્યો વિષે અતિવિસ્તાર આવશ્યક નથી, એટલે સ્વલ્પ અનુભવો ઉતારીને જ અટકીશ:

સ્થૂળ સુખોની સમૃદ્ધિથી કંટાળેલા અને દુઃખની ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિથી ત્રાસેલા દગ્ધ જીવનને, ઉજડ રણુવગડે અમૃતખિન્દુ

સમાન, માત્ર સાહિત્યસેવન સિવાય અન્ય એક પણ રામબાણુ ઓષધ અનુભવાયું નથી.

માતૃવત્સલતાની મીઠી હૂંફ, પત્નીનો નિર્ભળ પ્રેમ અને મહાપ્રયાસે હતાશ થયા પછી અનાયાસે પ્રાપ્ત થએલ સુહૃદનો સ્નેહ : ત્રિવેણીસંગમ જેવા એ ત્રિપુટીના સુયોગ છતાં, જણાતા “સુખી” જીવનના સૂક્ષ્મ અણુપરમાણુ વચ્ચે ધીકતી અગમ્ય મનોવેદનાથી, બટ્ટીમાં કાડિયાના સંપૂટ મિતર પીગળતા સુવર્ણ પેઠે જીવનરસ પીગળી જતો હોય અને તેને ટકાવી રાખવાની માત્રા માતા, પત્ની કે સુહૃદ-કાષ્ઠનીએ પાસેથી મળે નહિ, તેવી કરુણ પરિસ્થિતિમાં કવિતા ને સંગીત જ મારાં સાથી થયાં છે. તેમાં તન્મય થાઉં, કવિતા રચાય, હુઃખમય આનન્દ સાથે કાંધક આત્મશાંતિ અનુભવાય અને એવી વિરલ ક્ષણોમાં ઉતરેલી કવિતા, એવા જ ખીજવારના પ્રસંગે વાચતાં દગ્ધદિલમાં રસસિંચન થાય !

એ રીતે ‘અભ્યાસ’નો પરોક્ષ અનુભવ પ્રત્યક્ષ થયો, કે “કવિતા જ આપણા સ્થૂળમાં સ્થૂળ ભાવોનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રસ છે. આપણી વૃત્તિનું વિશોધન કરનાર અગ્નિ છે. આપણા ભાવોને ઉત્તમતાએ ઉરાડનાર પાંખ છે.^{૧૦}” સાક્ષરની એ શબ્દ-સાંકળીમાં એક અંકાડો ઉમેરી શકાય, કે કવિતા, શાશ્વત આત્મસૃષ્ટિમાં વિહરાવનાર અનેરી આંખ છે.

આત્મસૃષ્ટિના સ્વરૂપ વિહાર પ્રાર્થનાએ આધ્યા. પણ એ ક્ષણો અતિમેઘવી લાગી. એ પણ જાણ્યું, કે તે પ્રયાસસાધ્ય નથી. કવિતા, હાલની આર્યવનિતા જેવી પરાધીન છે નહિ ને થનાર નથી. તેની કૃપા થાય કે થવાની હોય ત્યારે વળગણુ વળગ્યું હોય એવી સ્થિતિ

૧૦ સ્વ. મણિલાલ દ્વિવેદીકૃત ‘પ્રેમજીવન’ની પ્રસ્તાવના

અનુભવાય-વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહું તો, સગર્ભા સ્ત્રીને, પ્રસૂતિકાળની પરિસ્થિતિનું જેમ જ્ઞાન થાય છે, તેમ “ હવે કવિતા રચાશે ” એવો સ્વયંભૂ અનુભવ થાય છે.

એવા અદ્ભુત અનુભવ પછી હૃદય કવિતારસમાં જ મસ્ત ! તેમાં જ તન્મય ! પછી ચ્હાય તો આજ તૂટી પડે ; પરવા નહિ. આત્મગૂંજન (પાનું ૮૩) રાસમાં એ અનુભવનું આલેખન છે.

માફી કેટલાક વિચિત્ર અનુભવોય થયા છે. ગન્ધવતીની પ્રપુષ્પ ફૂલવાડીએ મળતી શાંતિ જેવા શાંત ને ખવિત્ર સ્થળે આસન મંડાયા હોય, અનનુભૂત કોઈ સોનેરી સ્વપ્નમાં રસતરબોળ થતો હોઈ, આજીવન ‘ ખેતાળાં ’ ન આવે એવી આંખ, પાસે ને દૂર, કદી ન કરમાય એવાં ફૂલ નિહાળે, જોતાં નથી જણાતો એવો વાયુ ઉંડામાં ઉંડા મર્મસ્થળને સ્પર્શે, ઝીલતાં ન ઝીલાય એવાં મધુરવાંના ગહન ગીતોના પડછન્દવા જેવા સરોદથી અંતરતંબુરાના તાર ઝલુઝલુ હોં ને હોંડતું કલ્પનાપંખી હુંકાર હોંડે એટલે લે : પછી ચોક્કસ પણ સ્થિર વસ્તુતી આંખી થાય, તેને બંધબેસતા ભાવો પ્રકટે, ને એમ લાગે, કે હવે ફૂલાણુ વિષયપર કવિતા રચાશે-તે રચાય પણ ખરી ; પરંતુ પછી જ સમગ્રય કે રચવા ધારી’તી જે વિષયપર, તેનાથી જુદી જ લખાઈ ગઈ ! દીપોત્સવીઅંક માટે ‘ શારદા ’ માસિક દીવાળી વિષે કાવ્ય માગે ને રચાય ‘ શારદાપૂજન ’ ! (પાનું ૧૦૪) “ નવચેતન ” ને એકએ રણગીત ને લખાય વીરપૂજન ! (પાનું ૩) કવિતાદેવી આવાં વિકૃત સ્વરૂપેય દર્શન દે છે, એવો અનુભવ ત્યારે થયો.

એ અનુભવ તો વિકૃત દર્શનનો. પણ દર્શન પહેલાં જ મન્દિરનો ટેરો તણાઈ ગયાનો અનુભવ નથી થયો એમ નહિ. પ્રકૃતિ-

સૌન્દર્યના વિહારમાંથી કાંઈક અમતકાર દીઠો. વસ્તુપર ચોટ વાગી, રસવહનનો વેગ વધ્યો. બધું થયું, પણ કવિતા રચવા જતાં જ તેને લગતું કલ્પનાપંખેર પાંખ શફડાવીને ક્યાંય પસાર ! ' કલ્પનાપંખી ' (પાનું ૧૦૮) એ અનુભવનું કાવ્ય છે.

કવિતાનું કલેવર ઘડાતીવેળાએ કેવા સંજોગો અને શી સ્થિતિ હતી, તેનો આછો-ધેરો ખયાલ, ટીકાકાર તેમ ટીકાખોર ઉભયને થાય એટલા માટે છૂટાછવાયા અનુભવ સાથે પ્રાસંગિક નિવેદન ટાંક્યું છે. બાકી કવિતાદેવીના સાક્ષાત્કાર માટે ભૂમિકા ભલે સ્વચ્છ હોય, ને વાતાવરણ અતુકૂળ હોય, છતાં વસ્તુ, ભાવ કે આદર્શના શૃંગે પહોંચ્યાડનાર કલ્પનાઅશ્વ તો તેનો સ્વાર, દેવીના પ્રસન્નમન પ્રસાદની પ્રાપ્તિથી જેટલો બળવાન હોય એટલો જ ઉર્ધ્વગામી થાય ને? અને જેવીતેવી ખીંચેલી પ્રતિભાપર ' જીવનકલહ 'નાં પેલાં આવરણ ધેરાયલાં રહેતાં હોય ત્યાં, તરી આવતી અપૂર્ણતા ક્ષતવ્ય ન ગણાય વાર? ભગીરથને ભૂતાળપર ગંગાજી અવતરાવવાં હતાં. તેણે ઉઘ તપશ્ચર્યા આદરી; ગંગાજી ઝીલ્યાં શંભુએ, પણ ભગીરથને તે પ્રસન્ન તો થયાં હતાં જ ને? ગંગાજીને તે ન ઝીલી શક્યો માટે ભગીરથ ગુન્હેગાર તો નથી ગણાયો ને? કવિતાદેવીનાં તો શું, પણ તેની વીણાનાંય દર્શન થયાં હોય એવો અણદીઠ અનુભવ આ લખનારને નથી જ થયો એ વાત ' અંગલિ 'ના મંગળાચરણમાં સ્પષ્ટ થએલી જ છે; કેવો ને કેટલો સાક્ષાત્કાર થયો છે એ પણ તેમાં દર્શાવાયલું છે એટલે અહીં પુનરુક્તિનું દોષારોપણ નહિ બોદાઈ.

છેવટ, કવિતાના આલેખન સમયની સ્થિતિ અને સંજોગો પ્રદર્શિત કર્યા પછી કવિતા કેવી લખાઈ છે, એ લખવા જતાં કલમ ત્યાં જ અટકી પડે છે. નથી સમજી શકતો કે તે કેવી લખાઈ હશે; અને કોશેટો તેના રેશ્મની કુમાશથી ક્યારે અનભિગ્ન નથી હોતો ?

કવિતા જીવનસંગ્રામ વચ્ચે લખાઈ છે, છતાં મને સંતોષ છે: લેન્ડોર વળી પ્રોત્સાહન દે છે, કે મધુમક્ષિકાઓ જે મધ તૈયાર કરે છે, તે કેવળ ગુલાબ કે સાકર જેવા મિષ્ટ પદાર્થતત્વોમાંથી જ નહિ, પણ ધણીવાર તો અત્યંત તીખાં ને કડવાં પુષ્પોનાં પણ સત્ત્વ ચુસાયલાં હોય છે.

મને તો કડવાં-તીખાં હોય, ત્હોય પ્રસ્તુત એકાબ્જો પૈકી એકાદ પંક્તિ પણ એકાદ શુદ્ધજીવનમાં રસસિંચન કરનારી નીવડશે તો પણ 'અંજલિ'નું પ્રકાશન સફળ સમજીશ.

દેવશયની	}	કેશવ હ. શેઠ
એકાદસી, સં. ૧૯૮૨		
અમદાવાદ		

સાંકળિયુ

ક્રમ

રામ-દાળ

પાણી

સ્વદેશગીતો

મંગળાચરણ	શાફુલવિકીરિત	(પુસ્તકના પ્રારંભે)
૧૬૨૧૩	શંકરાચરણ	૧
વીરપૂજા	‘ઓ ગૂજરાત’-કવિ ખખરદારના	
	એ ગીત પ્રમાણે	૩
વીરાંગના	માઠ	૯
મંગળધાટડી	‘દુઃખીઆનો વિસામો રે	
	માડી ! તારી ખૂંપડી’-એ ગીતનો દાળ	૧૦
વીરાંગનાઓનો	બેરવી: “ પશુમાં પડી એક તકરાર”	૧૨
	વિનોદ	
પરશુરામ પરાજય	રણગીત	૧૪
શ્રમણ	લાવણી: “ પ્રિયે રે! તે તે ક્યમ	
	વિસરાય” ને મળતી	૧૮
રાષ્ટ્રદેવ	ગીતલય નવીન છે.	૨૬
મંગળાતિ	” ”	૨૮
ભારતજયંતી	રણગીત	૩૦
ભારતને ચરણે	પહાડી ગઝલ: “ પ્રીતિ કે વાયદા	
	કર કે પ્રિયા ”	૩૨
ગૂજરાતમાત ચરણે	ગઝલ	૩૩
જયભારતનો	રણગીત	૩૪
પાક ઇસ્લામ	અનુષ્ટુપ, શાફુલ, પ્લવંચમ્, મન્દાકાન્તા,	
	શિખરિણી, માલિની, વસંતતિલકા છં	૩૭
લૂંટાતા હક્ક	લાવણી	૩૯
રણુડકો	એક ભૌકગીતનો દાળ	૪૨

સમરાંમણની શરણાઈ	”	૪૩
‘રણનેા મારગ’	એ નામના ભજન પ્રમાણે	૪૪
સ્વતંત્રતાના સૈનિકાને	રણગીત	૪૫
સ્વાર્પણ પાઠ	એક લોકગીતનો ઢાળ	૪૭
કેસરીઆં	રણગીત	૪૯
હરહર મહાદેવ	”	૫૧
પિંજર-પંખીડાં	ગજલ	૫૩
ડગમગતું નાવ	માઠ	૫૪
અભિલાષ	લાવણી	૫૬

બાળગીતો

સંતાનસ્તો	‘બ્રહ્માન્ડ બ્રહ્મે પાથયુ’ કવિ	
	નહાનાલાલકૃત છન્દુકુમાર અંક ૧લાના	
	એ ગીત પ્રમાણે	૫૭
સંસારસ્તો	”	૫૯
જીવનગીત	જુઓ રાષ્ટ્રગીત	૬૦
બાળમહિમા	રણગીત	૬૩
જનેતાને	ધનાશ્રી	૬૬

સંસાર ને સ્નેહગીતો

મહિલા ત્રિષ્ટીના મનોભાવ	વસંતતિલકા, સર્વેયા	
	ઉપેન્દ્ર ૦ ૪૦	૬૭
તને ચાહું	શિખરિણી	૭૧
એ દષ્ટિ	ખંડ હરિગીત	૭૨
હુમસને દરિયે	ઉપેન્દ્ર ૦ વસંત ૦ મંદાકાન્તા, શાર્દૂલ ૦	૭૩
વિરલ વિહાર	વસંતતિલકા ૪૦	૭૫
સ્વપ્નસુંદરીને	ખંડિત શિખરિણી	૭૬
હૃદયપલટો	એક લોકગીતનો ઢાળ	૭૮
સંસારમાળીને	‘હવે મને મને હરિ નામથી નેહ લાગ્યો’ !	
	‘નરસિંહ મહેતા’ નાટકનાં એ ગાય નની હાથે	૮૦

રાસ

નહોરતાંને નહોતરે	‘કુંજલડી રે’ ના દળતા ઢાળે	૮૧
આત્મગૂંજન	હીચ	૮૩
માયામૃમ	“તમે આધા રહો અલખેલડા રે”	૮૪
નવકોડવતી	સીતાજીના મહિનાનો	૮૮
ધ્રુવવર-કોડીલી	“આવ્યો આધાઢ ગાઢ વાદળાં છવાયાં”	
	કવિ નહાનાલાલના એ રાસ પ્રમાણે	૮૯
વિજેગણ	એક લોકગીતનો ઢાળ	૯૦
સ્નેહ રસણાં	‘કુંજલડી રે’ ને મળતો	૯૧
પ્રેમનો પ્રશ્ન	‘એક લોકગીતનો ઢાળ	૯૩
“જનનીનાં જોમ”	” ”	૯૪
શહેરી પરાણો	“માયા લગાડી”	૯૫

કવિ નહાનાલાલના એ રાસ પ્રમાણે
પ્રાર્થનો

અંખી	‘ગીત ગોવિંદ’ના પહેલા સર્ગના	
	“લલિત લવંગલતા” એ	
	પ્રત્યક્ષપરથી ફેરફાર સાથે	૯૭
પ્રલયના પડવા	પહાડી ગઝલ	૯૯
ભવાટવિ	માઢ	૧૦૦
જીવન-રણ	“પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો લોક !	
	કવિ નહાનાલાલકૃત જયા જયંતના	
	એ ગીત પ્રમાણે	૧૦૧
સફર	એક લોકગીતનો ઢાળ	૧૦૨
કીસ્તી	પહાડી ગઝલ	૧૦૩
શારદાપૂજન	જીઓ રાષ્ટ્રગીત	૧૦૪
કલ્પનાપંખી	“સખી સ્વપ્ન મહિં મન મોહન મેં”	
	એ અશુદ્ધ નાટકી તોટક પ્રમાણે	૧૦૮

દીઠાં મનિદર દ્વાર : તાર હજલયા : પ્રત્યક્ષ નાથે વૌજા,
 રૂપર્યા સુદમ સરોહ કિન્તુ મલયે, કેા દિન્ય ભાવે ભૌના :
 પાજ્યો પૂજ્યપ્રસાદ : સુશભિ ઉરે દીઠી ન—જે પીમળી,
 રૂપર્યાં ભેમ પદોક્ષ દેવી પૂજ્ય, તે જ્યાને ધરું “અંજલિ.”

❧

૨૬૨૧૩

જગતજેતા, ગઈકાલના ભારતે,
વિપમ ધન વાદળે વ્યામ કાઢું;
આથમ્યાં મોર અન્ધાર એ રાતનાં,
ને ભયો ભોર : “પૌર-વહાણું” વાયું :
નવલ તેજ દિગન્ત વિષે છવાયું :
વિમલ બલમદ વહે મધ્ય વાયું :
અમલ નૂરપૂરે ભગતદેવ ન્હાયું :

કમલવન વેરતો દિરણુ કમનવદણુ;
 આજ રવિરાજ દે ચરાવધાઈ;
 મનિદે મનિદે અમર રસકલસવો;
 ગજન સૂચ્ય : સમજ : સુરવેણું વાઈ :
 ખોડ્યાં પદની પાંખડીઓ વિકાસે:
 ખોડ્યાં પોપચાને ભરી પુણ્ય પ્રકાશે—
 પથિક! પંથ લે દેવીના દિવ્ય આરાં:

ઉપડે દ્વાર મંગલ મુહૂર્તે યદિ
 જોતર જગદગ્ન્ય ભારત વિરાજે;
 ભક્તજન વતનના જાતનઅર્થે પરમ—
 યજ્ઞદીપ્તા ધેરે મુક્તિ કાળે:
 વિજયધોષથી સારું ભક્ષાન્ડ જાળે:
 અભયવર દેઈ દેવી નવાળે:
 પોવા પ્રેરણા ચાલ, તોર! ચાલ, આળે.

વીરપૂજા

—

કીર્તિહાસાંકિત પાને પાને,
વીર કુંભાભિન્ન રૌરવીરતા ને યશ ગુણ જય ગૌરવ ભરપૂર ;
ગીતાગાયક નાયક કૃષ્ણે સિંધ્યાં શાશ્વત નવજાં નૂર :
જય રણધીર ! વન્દન વીર !

ભારતના ભર પુત્રે પુત્રે,
ધર્મપરાયણ રથાર્પણ સૂત્રે, ભર્યો ભર્યો ગાંઠ ભૂતકાળ ;
રાજપૂતો ઓ બાહુ પ્રભુના, ને અમરોના દુષ્કમલ બાળ :
જય રણધીર ! વન્દન વીર !

મહી, નર્મદા, તાપીતીરે,
મંરકૃતિપુર મંદિર મંદિરે, હમરાતાં ભરસિન્ધુ જંતમ ;
તેજ પુરાતન તે પૂર્વેનાં, પૂર્વજ જેના સૂરજ-રોસમ !
જય રણધીર ! વન્દન વીર !

યશ કીર્તિ ગૌરવ ગુણ ગાતાં,
જન-રોજનનુકુળ પાવન યાતાં, રઘુકુળમણિ ક્ષત્રિવર રામ ;
પુરુષપ્રેમી વીર પાર્થ, યુધિષ્ઠિર પૂજતા જે હામેઠામ :
જય રણધીર ! વન્દન વીર !

કૃષ્ણે આવરણ અન્નમંકરું,
જગ્યા તથા ધરી કન્યા-ગેર, ક્ષત્રિ બુદ્ધ ને વીર ભગવાન ;
દયા ક્ષમા શાંતિનાં જેણે સત્ય પ્રેમ પઠવી દૌધ દાન :
જય રણધીર ! વન્દન વીર !

ચન્દ્રચુત નૃપ ચચનવિન્નતા,
 ધર્મનીતિનો અરોહ નેતા, નસનસમાં દાત્રિશોણિત;
 વિવિધ કદા સાહિત્ય સંસ્કૃતિ; પુનરુદ્ધારક વિક્રમાદિત્ય;
 જય રણધીર! વન્દન વીર!

શક, દુષ્ટનાં પરદેશી ટોળાં,
 બહી સમરાંગણમાં રોજ્યાં, કીધાં અમૃત અવગાહન;
 ગરવા એ ગોહિલ પૂર્વજનો આણે શક સાલિવાહન;
 જય રણધીર! વન્દન વીર!

પૃથિવિરાજ અહુઆણ પ્રતાપી,
 “હુષ”-કીર્તિ દેશાન્તર વ્યાપી; શિવાજી ને જયસિંહરાજ;
 શાંખો કીધ ન પ્રતાપરાણે, મરણાન્તે તરણીશો તાજ;
 જય રણધીર! વન્દન વીર!

અનંત જયમ નિર્મળ આકાશો,
 નવલખ તારકતેજ પ્રકાશો, પ્રકટાવે નૂર રોમે રોમ;
 રણુરસિયાં રજપૂત કથાનકથી ઉર્જ્જ્વલ ત્યમ ભારતભોમ;
 ઓ ભૂતકાળ! પન્ય ઉન્નય;

* * *

વીરપૂનનો યુગ મંડાવો,
 રજપૂતજનનીકુળ રંડાયાં કે નમ્રત છે જવલંત જ્યોત?
 ક્યાં એ શાળભૂખ્યા લડવીશો, નિરખી થરથર કપે મોત!
 ઓ નિખ્યાત, રજપૂત માત!

જનની જાણતી ભક્તજનોને,
 હાના કે શરબીર મરોને; તને કપૂત કે કાયર કન્ય;
 હજવાતાં હુળ, વીરાંગનાઓ કેસરીયાં કરી આણે અંતઃ
 જય વિખ્યાત, રજપૂત માત!

સ્વતંત્રતા ને સ્વધર્મ કાળે,
 સ્વદેશની હંડી દિલદાહે, રાગપૂતો ખેડ્યા ખાંટે;
 શૌર્યજ્વાલશી વીરાંગના તથા રણસાળે રાજવા માંટે;
 જય વિખ્યાત, રજપૂત માત!

મેયા! તુજ ધાવણનો મહિમા,
 શાશ્વત ને બળમેરક મહીમાં, પ્રકટાયે જડમાંથે પ્રાણ;
 પ્રાચીન તુજ એ પરિવારનો, રાહુઅરત ક્યમ ભાસે બાણ?
 જય વિખ્યાત, રજપૂત માત!

વીર ચાવડી જનની, જોનાં-
 ક્ષાત્રધર્મ શીખવતાં મહેલાં મુણી સત્ત્યાં પુત્રે હથિયાર;
 અમરઆદને મોગલ દળથી મુક્ત કરી ગજળો જયકાર:
 જય વિખ્યાત, રજપૂત માત!

રાણો રણથી હડંતો જાણી,
 કાંઠાણી હાડીજી રાણી “નહિ હથડે” કહી વારો દાર;
 નેધપુરની ગૌરવગાથાના હજુયે હોડે મરુકાર:
 જય વિખ્યાત, રજપૂત માત!

મહા મૈત્રિની વિધી નાખી,
 વજ્રસખી દંડ છાતી રાખી, સંચર્યો લઈ રણમાંથી તાજ ;
 તારામતીનો ભેટો જડવા દેશાન્તરમાં દુર્લભ આજ :
 જય વિખ્યાત, રજપૂત માત !

મસ્તક ધડથી બૂદું છીંકું,
 જઈ દાસીએ નૃપને દીધું, નિવાર્યો સ્વામીચન્દેહ ;
 રાડોડવંશી એ નવવધૂનો જયટકારે જડીઓ સ્નેહ :
 જય વિખ્યાત, રજપૂત માત !

ગાર વર્ણની વીતી ધડિયો,
 બૂનાગઢનો કિલ્લો પડિયો, સ્વર્ગ સિધાબે રાખેંગાર ;
 કૃષ્ણખાલુડાં મરવા દઈ બે, સૂચ્યા દેવીએ સતી રાણગાર :
 જય વિખ્યાત, રજપૂત માત !

દગો બાદશાહે દીરોતો,
 બીમસિંહ સ્વાધીન કીરોતો, પસિની તવ કરે પ્રયાણ ;
 જખમારે દુશ્મનદળ, રાણી ચિત્તોડ લઈ આકીર્તી પ્રાણ :
 જય વિખ્યાત, રજપૂત માત !

ગોળખીં આપદ્યમ્ પિતાનો,
 મોક્ષ ગણી પિતૃજંગ છત્રમાં, પય પેડે કીધાં વિષમાન ;
 વીરાંગના એ ચિત્તોડગઢની કૃષ્ણકુમારી મહિમાવાન :
 જય વિખ્યાત, રજપૂત માત !

દીર્ઘાંશુ સ્થામીને કરવા,
 પુત્રભાગ ભેગણને ધરવા, વીરમતીને નહિ સંકોચ;
 ભેદર, ચિતા, કેસરિયાં : સૌ ખડાં ખચિત કરે રોમાંચ :
 જય વિખ્યાત, રજપૂત માત !

* * *

રૌચ્ય, ભક્તિ, સાદસ, વીરતાની
 મૂર્તિ-પરાક્રમ ને પ્રભુતાની, અદ્ભુત જગદંબા અવતાર !
 મુણ હાકલ વાગે શી હિન્દે, દર્શ કરી દે એક જ વાર;
 ઓ વિખ્યાત, રજપૂત માત !

ભારતની ઓ ભાગ્યવિધાતા,
 પૂર્વ-પનોતા પુત્રો માતા ! શર-કરવા સૂરાપાન !
 સ્વતંત્રતા વેચી વિસાસે, વ્યસને થઇ વશ, ખોતા માન !
 ઓ વિખ્યાત, રજપૂત માત !

રાજવીર્ય જઈ ક્યાં વેરાતું ?
 અમૃતગર્ભે વિષ ભેળાતું ! ક્ષત્રિવટ ક્ષયથી લય ભાવ !
 સમૃદ્ધિ જ્યાં ઉછળતી, ત્યાં ધરતી આજે ખાવા ધાય !
 ઓ વિખ્યાત, રજપૂત માત !

ઉઠ, સમાધિ છોડી સર્જ થા,
 રણભેલી. ઓ રજપૂત જનતા ! અર્વાચીન તુજ બોલા આજ;
 પ્રહાર્ય, વીરતાક્ષીમ, ઐક્યે ખડો અધુના કર ભૂતકાળ;
 ઓ વિખ્યાત, રજપૂત માત !

આત્મવિરચિત્કાવ્ય આશરે,

આશર કીલો વિશ્વ સાથમાં, સ્વરાજ્યનાં નમકે ચેતન;
રાષ્ટ્રવેદોમાં સ્વાર્ષણ મંત્રે હોમાતાં પાવન છવન;
ઓ વિખ્યાત, રજપૂત માત!

ને મુક્તિને કારણ સન્તો

મધે મહાચત્રે પુણ્યવન્તો : ફળે ચત્ર કે નિષ્કૂળ માથ;
સ્વાર્ષણસિદ્ધિથી તે મુક્તિ રણરસિયાને પડતી પાય;
ઓ વિખ્યાત, રજપૂત માત!

દેવદુંડુભિ ગગરે ગગને,

નિમંત્રણ કે સ્વદેશચળને, ઘટઘટમાં ગાળે પ્રહારનાદ;
હવિ, છવનના હીરે હોમી લેવો પૂર્વજ આશીર્વાદ
સિંહણ સૂત, ઓ રજપૂત!

॥

વીરાંગના

—

રામરાંગણનો સોઢે શિર ઝહોડ રે,

એને રણખેલનના કોડ ;

સિંહસુરોરે ગાજતાં રે, ગિરિકંદર વનવાટ ;

ગર્જા ગળે, સિંધુ કુછળે, સુણી વીરાંગના-વીરલાક ;

—એને

મેઢે ઝીલે ઝડી મેઘની રે, ઊભો અધિચળ ઠામ ;

સૂસવતાં શર મોરચે ઝીલવા આતુર આડે નમ ;

—એને

પૃથ્વીનાં પરને ભેદતી રે, પલકારે વીધે બ્યોમ ;

વીજ એવી જેનાં લોચને ચમકે છતવા ભેદાનાં ભેમ ;

—એને

વજ્રકોટ ધૂલતી રે શોણિતતરસી તેગ ;

આંડાની ધારે ખેલવાં જેને રણચંદ્રને વેગ ;

—એને

છતે દસેન્દ્રિય ભૂયને રે ભેગીડા નિમજ ભેગ ;

ઝૂંઝે અરિદળ છતવા, વણ કીર કે ભઠને ભોગ ;

—એને

ધન્ય થડી એવી યુદ્ધની રે અમૃતચોપડીએ કોક ;

ભરતભવાની ખેલશે ને વધાવશે સુરલોક ;

—એને

મંગળધારડી

હો નણદલવીર વરણાગી રે, અમ્મ જુએ રણવાટડી ;
 હ્યો સંગે, હલે વર માગી રે, મા ભલિયે મંગળધારડી !
 —ધ્રુવ

લમયજાની અમૃતધરિયે, લીધાં મત—સહચાર ;
 અમરરમરણરૂપ રણવારે કે નંગે રણુમોઝાર :
 સહજવનકેરી સાક્ષી રે, પરગેતર મંગળધારડી !
 —હો

બળિભદ્રને વજ વીરોચિત બખ્તરગૂંથ્યાં હર ;
 ભર્મદાસ બાહુ શોભનઃ સર્વાંગે સાવજશર :
 રણુખેલનની હલે લાગી રે, મા ભલિયે મંગળધારડી !
 —હો

બૂદ વિધતાં અભિમન્યુને સંગ્રામે બળ લીધ ;
 નમી જેણે નંગરંગ બળધુર્ધીશુ ધોળી પીધ :

હું ઉત્તરા હુંચે સાચી રે, મુજ હજીવળ મંગળધારડી !
 —હો

રસરાક્ષી તમ, વીરરસતરસીને રણુ લેશે સાથ ;
 રથધરી તરથે કૈકેયીએ લીધલ આડો હાથ :

એવી હુંચે બડભાગી રે, મા ભલિયે મંગળધારડી !
 —હો

પાણી તૂટતાં શિરચેણીથી ધનુષ્ય સાંધેયું નાથ !
 ત્રિંદલપયથી હજારેલી એ વીરાંગનાની જાત :

“ રક્તિ ” તમથી કુહાગી રે, મુજ અગમર મંગળઘાટડી !
 —હો

ભુવડસૈન્ય સામે કર સાહી ભુગળ, સમોવટ ભીમ—
 ધસી દારીઓ : જયશિખરનું શવ કીધું રવાખીન :

જ્યમ જીવાથ કહો એકાકી રે, રાત્રી રોળું મંગળઘાટડી !
 —હો

અકબર—હલ્યો પાછો વાજ્યો, હંકાર્યા બહુ શર ;
 સર્પસમું એ ચાંદખીખીનું તપે નિરંતર તૂટ :

હાકલ દિગળે વાગી રે, અશ્વ જીએ રણઘાટડી ;
 હ્યો સંગે, હજીં વર માગી રે, મા બીલિયે મંગળઘાટડી !

૨૨

વીરાંગનાઓનો વિનોદ

—

સખી! ક્યમ બહાલો મુજ ભરથાર?

કહે, કંઈ કહે કન્ય — વહાર:

“કેસરી કેટો, મુઝ વાંકડી, આંખડીમા અંગાર;

“રનાયુ વજરા, ઢાલરી છાતી, કટિયે કરી તલ્વાર:

“કનકનો તોટો પદ્મોદાર:

“પ્રતાપી સૂર્યવંશી અવતાર:

“હીપાને ભર્યા રાજ દરબાર;

“મને એ બહાલો મુજ ભરથાર.”

—સખી!

“નસનસ વહે બીરશોણિત ઉન્હું ઉછળે સુણી પડ્યાર:

“બરા મળને દૈડાના શુદ્ધ ક્ષાત્રધર્મ—ધડકાર:

“રૂપેરી તોટો પદ્મોદાર;

“પ્રતાપી ચન્દ્રવંશી અવતાર:

“હીપાને ભર્યા રાજ દરબાર;

“મને એ બહાલો મુજ ભરથાર.”

—સખી!

“ભોગવિહારો સ્વાત્મસમર્પણ, મેગ જનેતા બહાર;

“રોગ હોય તો રણખેલનનો, મનગનતે તોખાર:

“રૂપ ને કુળ હીપાવણહાર;

“પ્રતાપી ક્ષાત્રવંશી અવતાર:

“હીપાને ભર્યા રાજ દરબાર;

“મને એ બહાલો મુજ ભરથાર.”

—સખી!

“આંતરડાં ઉતરડાપ્રાંતા કરતા અરિદળ ઠાર ;

“ ગળ્યાં ગાત્ર, શિર ઢળ્યું જરદને, અહોલી લોચ કટાર !

“ છતીને જયદેવી વરનાર ;

“ મરે તો ખુદશાં મુક્તિદાર :

“ દીપાને ભર્યો રાજ દરબાર ;

“ મને એ વહાલો મુજ ભરથાર.”

—સખી !

“ જુઠિસમી શરઝડીઓ ઝીલતાં ઘેર્યો રિપુ સરદાર ;

“ પદા ખેલતાં અરિનાયકનું ધરણી ઢળ્યું હથિયાર :

“ કન્ય તવ કરે મ્યાન તલવાર ;

“ સમાના ધરે વીર રાણગાર :

“ દીપાને ભર્યો રાજ દરબાર ;

“ મને એ વહાલો મુજ ભરથાર.”

—સખી !

“ વચને વિધિરો, ટંસરી કંમે, અમરોશા આચાર ;

“ નંક-ટેકનો વ્યસની વહાલમ, અભય ગુંથ્યો હિર તાર :

“ કંથનો નિરખી જેને કાળ ;

“ ધરી મેં એ વરન વરમાળ :

“ વધાને અમરૂલો કીરનાર ;

“ મને એ વહાલો મુજ ભરથાર.”

—સખી !

૧૬

પરશુરામ પરાજય

—

મૂળે ખમધમતી ખરણી
ને પ્રચન્ડ વાધુ વાય ;

ગગને તેજોજ્વલ તરણી,
વટોળે છેક કવાય !

ગીધ કાગ કારમી ચીસે,
રો કરે કંકણ પોકાર !

મૃગ ઉતરે દક્ષિણ દિશે,
વાગે ભયના ભણકાર !

દળ-વાદળ ચઢદિશ ચડિયાં,
તૂટતી દિસે દિગ્ગંધાળ !

શાં અશુભ આ ચાંચડિયાં,
કે પૃથ્વી—પ્રભયકાળ !

દેવ લોગે નયમ વન વિષે,
અંતર ભણુકે ત્યમ લહાય !

નિર્માણ ચણુ શું ધરે ?
દશરથ દિલ કંઈકંઈ ચાય :

પ્રતિકુલ શાશ્વિત—તરસી,
યદિ : વિઘ્નતને અમકાર ;

કર સાહી તીક્ષ્ણ ફરસી,
લોચન ઝરતે અંગાર :—

ઓ આલે હમ સ્વરૂપે,
 પ્રલયસા ખરશુરામ;
 નિહાળ્યા દશરથ નૃપે,
 ને હારે બળ, ધીર, હામ!

“ઓ રામ, ક્ષાત્રનૃપભયા !
 “તુજ પરાક્રમે પ્રખ્યાત;
 “પ્રલયગંધી કોમળ કાયા,
 “પણ કીધા અસુરો મહાત:

“વળી જરા ને ભનકોં છતાં,
 “જામ જનકરાય—મન્દિર;
 શિવધનુર્ભંગ લેઈ કીધો,
 “ઓ હૈં વસિયું હીર:

“નિન ચાહુ હીર-કસોટી,
 “લે દડે બીજી કોઈડ;
 “તુજ જગાવ નૂરભર જ્યાતિ,
 “ને ચઢાવ બાણ પ્રચંડ:

“યદિ હોય ક્ષાત્રબીજ સાચાં,
 “તો કર ત્રિભુવન ટંકાર;
 “ને કસવા બળ તુજ તાન્ન,
 “ઝીલ હૈંદયુક્ત પરકાર:”

• “સરદેન્દુ રોગ કળાએ,
 “કરતો રજની રળિયાત;
 “કુજબલના આયમોં જયે,
 “પ્રકટતાં ભાનુ પ્રભાત:

“મદક્ષર વચના મા બોલો,
 “છા છત્રછાયસમ આપ;
 “મમતે રાજી રગદોળો,
 “ને વ્યર્થ ગુમાવો મારપ:

“શી લંકાપુત્ર—અભિલાષા !
 “ઓ બ્રહ્મપુત્ર બળવાન !
 “શિશુ સામે જયની આરા! !
 “શાં વધરે તેથી માન ?

“કીધા નદાત્રિ પૃથ્વી.
 “ઈર્ષ્યાર્થી અંધવૌસયાર;
 “મદિ લ્હોય વળે ના તુષિ,
 “તો યાઓ બસે તૈયાર:”

કહી દરારચતુરન કોપ્યા,
 નેડું નમચન અભિમાન;
 દર વિષ્ણુ—ધનુષ્ય જ ચોલ્યા,
 પાશિવળર્જી પદશુરામ:

પડછન્દ પડ્યા ત્રિઢાકે,
 દરારચસુતને દકાર;
 પશુનો આત્મન્ શોકે,
 ગળવા માંડ્યો લંકાદ:

જપ યજ્ઞ યાગ તપબળના,
 ને દૈવી બ્રહ્મપ્રકાર;
 નેનંદીન મુક્તાફળશો,
 બટી પ્રજાવ, યાય વિનાશ:

નિરતેજ—અચેતન કીંતી,
 પરશુનો પાર્થિવ ગાણ;
 તેવકર્ષણ કરી લીધા,
 રઘુપતિએ ખેંચી ગાળ.

ગોણે કલવલી ધરાગી,
 ને નિર્મળ વાગુ વાગ;
 ગગને ચગદિર્ગ્ગવલ તરણી—
 ના તેજે ત્રિભુવન નહાળ.

દળ-વાદળ રૌ વિખરાયા,
 ને વેતે મંગળ આ ;
 મદ તેજ બધાંબ ખુઝાયાં
 પ્રકટતાં રઘુકુંથ—ભાળ.

ગે મુદ્દર્ત મગળ કયારે,
 મુગ પરવરા ભારતડાર ;
 હાલુવા પાર્થિવગળ કયારે,
 ધરગે રઘુપતિ અવતાર :

આ ત્રિકાળજાની સન્તો,
 શા તપસ્વીઆ ! સદૈ ' '
 આ પ્રભાવિસ્થ મહન્તો.
 ગદ વાંચા બા-તંત્રાળ.

૩૬

હારીશ્રાં ખાલ હરિણ-વિહાર,
મધુરવાં કરે વેદ-લલકાર;
હરતાં નિર્ઝરિયાં મૃદુ ધાર,
લીલાતરીં દળેઃ અદારસાર:

હરિયાળી લીલો કુંજનિકુંજે, વસન્તના નિત્યવાસ;
યોગ કર્મ ને તપકર્મ વદ્ય સોહંવ બટુક અભ્યાસ:

શ્વાસ પ્રતિશ્વાસે રાત્ર્ય ધ્રુટાય;
અમરગણ અવતરવા જ્યાં ચઢાય:

તપોવન બ્રહ્મતંત્રભર રમ્ય,
કલા પ્રકૃતિએ ગૂંચો અગમ્ય;
અલૌકિક તીર્થક્ષેત્ર અભિરામ,
અદ્વિતીય ધર્મ-પુણ્યનું ધામ:

મનમન સમીરણની લહરે અમીવર્ષણ હંટાય;
ચક્રદિશ તરે ફળ ફલડે ફલડે ગીત ગહન સુસાય:

યાય મનુહૃડાં શીતળ હેમ;
મધુરમધુ પરિમલ અર્પે પ્રેમ:

વહનું નિર્મલ પાવન નિત્ય-
બ્યાધિહર વાતાવરણ પુનિત;
તપોવનની રક્ષાને કાળ,
હંકારે થાય ખડા વનરાજ :

શાક શાક ને સુશ્લેષ, સૌ બ્રહ્મભાવ ભૂલાય;
દષ્ટિદષ્ટિમાં સમષ્ટિતરંગે અણકણ્યાં અનંતય:

ગાય કિલર નારદ મહિમાય;
ભોમરજ દુર્લભ ત્રિભુવનમાંય:

દર્શથી કરે ઉદય-લોચન,
રૂપરથી પતિત યાય પાવન;
ગવતે બ્રહ્મર્ષિની આણ,
આણમાં વરયાં વિશ્વ કલ્યાણ:

સન્ન્યાસિ પરકર્મ—ધર્મથી સિદ્ધિ સાધના ઈષ્ટ;
કુદરત—અંકે બ્રહ્મરસભીના વરા મપિછ જસિદ્ધ-

ચિન કરી ચિદાનન્દમાં લીન,
તપે તપ અદકેશં દિનદિન:

* * *

સેનાબલ

૨.

કમલવનમાંય ઉઘડતે ખોર,
ઠળે રવિકિરણે તેજભિલોર;
બરે બ્રહ્માન્ડ સુવર્ણપ્રકારા,
મકુલિત પામે પદ્ય વિકાસ:

- સેનાદળસદ્ધ નૃપતિ ભ્રમ્યામિત્ર પધારે તેમ;
“અન્ય તપોવન થયું” કહ્યો મપિવર પૂછે કુશળજ્ઞેમ:
મેમથી છલકાતે ઉરભાર,
કરન્તા જસિદ્ધજી ગાકાર:

વૃક્ષશાખા પવને હેરાય,
 પૂષ્પ, પથ વધાવવા નેરાય;
 પ્રતિપળ વિદગ્ધ ટૂંકા ધાય,
 ભાવ સૌ સ્વાગતના સૂચવાય:

ઝમઝમ કરતાં કરણાં ઉછળે, હરણાં મન હરણાય;
 કિતરકંઠે બટુકો મળી મુખ નેદમંત્ર શુચિ જાય:

થાય મન વિશ્વામિત્ર પ્રસન્ન;
 અતિથિસત્કાર વિદોદ્ધૌં અનન્ય:

પધારી મનભર સુન્દર સ્થાન,
 નૃપે કીધાં ગંગાગળ પાન;
 રાગ્યાં શ્રમ તાપ સાંતિને દાર,
 શ્રવે મુખ લસિષ્ઠ્ય ઉદ્ગાર:—

“રાય! પનોતે પાય પધાર્યાં, ખિડી દૂર યોજન:
 “અભિલાષા અવગણશે મા, હ્યો અત્ર આજ બોજન:”

સૈન્યગણ સદિત નિમંત્રણ થાય,
 ગણ ઋષિનાં કયમ દયાપાય?

આશ્રમે કલ્પવૃક્ષથી જાય,
 દિવ્ય ‘શશલા’ નામે સોદાય;
 નિત્ય એ હોમયેનું પુનિત,
 ધરે માનવાંચ્છિત સૌ સાહિત્ય:

આજ્ઞા સુર્ણ પાલક ઋષિવરની, ભરેલ પટ્ટસસ્વાદ-
 અમૃત શો, શશલાએ દીધો, સહુને મિષ્ટ પ્રસાદ:

આમ આતિથ્ય સ્વર્ગશાં થાય.
 રાય મન કુતૂહલતાં નવ માય.

* * *

તૃપાતુર નૃપને આદરમાન-
કરાવ્યાંતાં શેલકીરસ પાન;
લોભી પુરપાલ રસે લોભાય,
શુષ્કમન સમ રસ પણ સૂઝાય !

સૂકાય વિશ્વામિત્રતણું ત્યમ, જમણતૃપ્ત જીવન;
રાખવાને સ્વાધીન કરવા, મતિભ્રષ્ટ થયો રાજન :

અન્નદાતાપર પણ અપકાર !
સ્વાર્થભર સરે નૃપ ઉદ્ધાર :—

“ ભૂખ્યાં દિલ ઠાર્યા ભોજનપાન,
“ લુખ્યાં દક્ષિણા હિણાં પણ દાન ;
“ દીપશે રાખલા મુજ મન્દિર,
“ નૃપ હું વાંચું બેઠ રચિર : ”

“ અણચિત્ત્યા પણ અતિથિ છો મુજ આશ્રમ ભૂપતિ ! આજ;
“ શાસકધર્મથી ભ્રષ્ટ થતા મા, દૂષિત કરવા તાજ :

“ લાજ કુળ મર્યાદાને લોપ,
“ રાજ્યપર ઉતરે દિગ્વિરોધપ.”

મુણી નૃપ કરે રક્ત લોચન,
જળે ક્રોધાનળથી વનવન ;
વાય મુકેલો વાયુ સહુ ઠામ,
આવરણુ નાદળધેરું રથામ !

પગસે પગસે હાથા પળતી : કીર્તિ પરાક્રમી પાસ ;
શબલાથી ત્યમ ત્યમય દયમ ઋષિનો જીવન સહવાસ ?

આશ ત્યાર સમોવડ શ્વેત,
પીગળે ને પામે નૂપ જેદ !

“ભર્યા દઈ કંચનના બંડાર ;
“હસ્તિ, રથ, અશ્વો પાણીદાર ;
“કોટિ કુધરિયાળી દઈ આય,
સમર્થુ માગે તે ઋષિરાય !

“શબલા ! સખળા શબલામાં મુજ મોલું મનવો મન ;
“જદલાથી, દક્ષિણાર્ધે કે શાસકને જ વચન ;

“અન્ય સૌ છાંડી વાત વિચાર,
“મેટ જો સત્તાને અધિકાર.”

* * *

વિગ્રહ

૮

“આશ્રમે શાં સત્તા અધિકાર ?
“બધાં અહીં કુદાં બળ-હથિયાર ;
“ઉચડતાં તેજ તપોબળ આંખ,
“જરમ થાય પાર્થિવસત્તા પાંખ :

“કય-સાદું છાને તમ રાજ્યે : દયાતણાં અહીં દાન ;
“યોગ પ્રબળ અવગણી અજમાવો, ચાલ પ્રયોગ મહાન :

“માન-ભૂષણુ માનો ને રીત,
“વર્તવા નહિ વિરુદ્ધ જનિષ્ટ : ”

સહજે સોળ કળા શશિ ભૌમ,
ભીજવે અમીરસથી પદ ભૌમ ;
પૂર્ણિમાપૂજક પ્રણયી વૃન્દ,
પૂજને પામે પરમાનન્દ :

સ્નેહ અને સૌન્દર્યગુણ્યા એ શશધરપર કરી કોપ;
મહાલો રાહુ પદ ધરતાં, થાય શક્તિ નિજ લોપ :
રાય ત્યમ કરી સૈન્ય તૈયાર,
ભરે શબઘાપર સાવજ—ફાળ.

ભયંકર મેઘનાદશે ઘોર,
ગેબી શબઘાગર્જનને રોર;
ભોમપર પાંપણને પલ્લકાર,
પ્રકટિયા અસંખ્ય શ્વસરદાર :

પ્રબળ હણાતું નૃપદળ પળમાં, હણાય દિશ્વામિત્ર ;
નૂર શ્વર યશ દીર્ઘિ હણાયે: હણાય ધર્મ પવિત્ર :
નિત્ર એ કાન્નયોજ્યું રથામ,
શાન્તમન નિરખે જ્ઞપિ તમામ :

પ્રકટતાં પ્રચંડ હૃતારાન,
થાય જ્યમ વરતુમાત્ર દહન ;
રાજ્યસેનાગણનો ત્યમ નારા—
નિહાળી નૃપાળ થાય નિરાશ :

બેગવિહોણા અગ્નિધિસમ મુખડે ગ્લાનિ હવાય ;
નરાતાર નિસ્તેજ રવિશે, ફિક્કો પડી લગ્નવાય :

કાય કંપે, સૂઝે ન ઉપાય ;
પરાજય બ્હોરી બ્યાકુળ થાય.

* * *

“અણિ”નો નય

૫

સોંપી સુતને રાજ્યાધિકાર,
આદર્યાં દારણુ તપ તત્કાળ;
હિમાચળશા સંધમથી નૃપ,
હિમાલય, સમાધિમાં તર્કપ:
વિલંબા શંભુ, રિચયાં મન, મનગમતું લહી વરદાન;
લતુવેદળળપર ઝૂઝી નૃપ અદ્વૈત ધરી અભિમાન-
માન ગુમાઓ મેળવવાય,
વિવર્યથી વરવા આશ્રમ નય.

યજ્ઞ વડવાનળભર ટંકાર,
છુટે તીર ને વરસે અંગાર;
તપોવન લહાય લહાય ફેલાય,
પંખી, મુગ, જીવનંતુ હોમાય!

‘શમલા’ દોડી જસિષ્ટ શરણે, દયામણે લોભન;
કાર્જી પોપચું શાંતિસંયમે, ઋષિ વિમાસે મન:-

“કંઠવો પડશે વિશ્વામિત્ર;
“આત્મભળ દાખવું આજ પવિત્ર”.

કોટિ રવિકિરણે, તેજ અનરત,
વહે ઋષિ યજ્ઞકંઠ ઝહી હસ્ત:-
“યોજ, શ્રી નૃપ! સૂણ્ય ગિર્વાણ,
“સક્તિ તુજ હણાયો, છે મુજ આણુ.”

ઝરમર ઝરમર નળવૃષ્ટિમાં, અમી છાંટણુ છંટાય;
શાંતિ શાંતિ ત્યમ તપોવને, ને અગ્નિ અન્ન યુગાય!

રાય, ઋષિતપ—તેને અંતય;
આત્મબળ—મહાત્મ્યાસામાય.

“દયા, દ્યો દયાનો ઋષિવર ! બીજ,
“આજ અનુભવી અનુપમ શીખ;
“અઘરસહીનું આત્મિક નેત્ર,
“કરે વરા વ્યોમ, લોભ, રવિ, સોમ:

“ક્ષણિકમ્ ક્ષણિકમ્ જળસુદ્ધુદ્ધુ સમ, પાર્થિવ બળ અધિકાર;
“જગત્ત્રિવેળા આત્મબળે શાશ્વત જીવન જયકાર:”

પ્રારથી ભેટશે ઋષિને રાય;
રાય “અઘરિ” સવા ચિત્ત મ્હાય.

તપોવનસત્તા શા રાસાર !
આશ્રમેના વરવા વિહાર !
ગિર નર્મદધાટું સૂતકાર !
હિમાલય રમે આંસુ આધાર !

આક્રમણે કૂર ખમી ખમીરથી, પડી હિમાચળ પીઠ :
સમલાશ્વ મુજ રાષ્ટ્ર રક્ષણ પાંચુ એક વસિષ્ઠ :
છટ એ સિદ્ધ ભાવના થાય,
આયુ તે અભિલાષે લંબાય.

૪૬

રાષ્ટ્રદેવ

—*—

તાતતણા ઓ તાત મતાપી,
રાષ્ટ્રદેવ ! રખવાળ તમે ;
છોર કછોર ચાચ કદાપિ,
લ્હોચ તમારાં બાળ અમે :

જનની—જનકે દઈ અવતાર,
સોંપ્યા તમ ચરણે પરિવાર :

મુખડાને શ્રાવણ શરવડિયે,
કુખડાને ભાદર ભરપૂર ;
આંસુ—ભાવભીની આંખડિયે,
નિરખું આજે નવલાં નૂર :

ઈન્દુનાં અમીખિન્દુ ઠર્યાં,
ને લાનુનાં તેજ ભર્યાં :

ન્દાની પણ નવતેરી આંખે,
દિવ્ય આજ તમ દર્શન ચાચ ;
ન્દાની, પ્રાણ—અનેરી પાંખે,
જિનન પથ હરવા ચિત્ત મ્હાચ :

દહિ કરે જગ જે જે ઠામ ;
વાચું ત્યાં તમ શાશ્વત નામ :

રઠિયાળાં રસભાવો ગામડાં !
નિર્મળ પાણી, હવા, પ્રકાશ ;

ભર્યાં લયોં પયશુખા લામડાં,
નવનીત, ગોરગ, બી ને છાશ :

પંચામૃતનાં કરતાં પાન,
આત્મા—દેહ બને જળવાન :

હરિયાળાં ખેતર વન વાડી,
ફળદ્રૂપ તરવર ને ફલફાલ ;
રસકસભર ભોમે પટ પાડી,
પકવી મલુમલુ પાક રચાળ—

દુદરતનો બોધી સન્દેશ,
તમ ભક્તિલીન કરે હમેશ :

મોહકભાવિ હૃદયનીચના
નાતબતના અનિષ્ઠ ભેદ ;
ધર્મ—પંથના વાદ દૃષ્ટતા :
બાધક એ તરવાને છેદ :—

સંપે ગ્રહી શુચિતા સાદાર્થ,
હળીમળી વસિષે સૌ ભાઈ :

સ્વતંત્રતા ને સ્વધર્મકેશ
રક્ષણાર્થ ગટગડે નિશાન ;
દેશ દેશ ઠોકાયા હેરા,
ભારતદ્વજનુયે ત્યાં સ્થાન :

ખરા મેક સમ સૈનિક વેશ,
રાષ્ટ્રદેવ ! દેશે આદેશ.

મંગલાર્તિ

—૪—

અતન્ત રસઅગ્નિ સમોવડ, નિર્મળ નભમંડળનો યાજ ;
જાણકર્ણીજાં તેજોજ્વલ મહાં, વેયો તારકફલ રસાળ :

પ્રભુવ મંત્ર સુર જપતાં જોમ,
અભિવન્દે, જય ભારતભોમ !

સૂર્ય શશિ બે દેવી દીવડા, અનસ્ત જ્યોતે પ્રકટ રવરપ ;
મધુરો મધુરો મણયાચળનો, અનિદે બહેતો પરિમલ ધૂપ :

અગ્નિહોત્રિ કરો ત્રિકાળ દોમ,
અભિવન્દે, જય ભારતભોમ !

ઘટધટમાં ધંડારવ ગાજે, પંચનાદની બંજે પખાલ ;
ઢેપા ને સન્ધ્યા સુન્દરીઓ, ઉરાટે મા ! અખીલ ગુલાલ :

સકળ ભરતકુલોત્પન્ન કોમ,
વન્દે જય જય ભારતભોમ !

અગગ્ય તુલ મન્દિરે આવી, અણુદીઠ સર્જનચક્તિને હાથ ;
અદ્ભુત વિધિએ આરતિ થતી તુજ, ભારતિ ! જો મુજ ભારતી માત !

પ્રકટે ચિતન શૈભેશમ ;
વન્દન હો, જય ભારતભોમ !

તને જ કેવળ શિર જુઠાવી, પાવન ચરણગુણ ચૂમી :
રોવક પૂજક ભકતો ગાતા—મંગલાર્તિ . જો માનુષ્યમિ :

છવનછવનમાં પ્રકટે જોમ ;
વન્દન હો, જય ભારતભોમ !

ગંજા યમુનાં સંત સાથે સરણામૃતનાં કરતા પાન ;
કૃતિમેળદારી કુદરત મા ! કરાવતી ભૂષણ પદ્ધિપાન :
પૂર્વજ નીધીને પદ વ્યોમ,
વન્દે જય જય ભારતભોમ !

વસન્તવાયુ ચરમર ઢોળે, હીમાચળ રેલે રસધાર ;
કવિ કાવિદ ઋષિ સન્તમહન્તો, તુજ મન્દિરિયે કરે વિહાર :
ને નૈવેદ્યે સારવૌ સોમ,
વન્દે જય જય ભારતભોમ !

આખંડ દેવાતનવન્તી ઝો જીવનજનની ગુણગંધીર ;
શોભ—તપોભળ—ધર્મે રંગ્યાં અંગે સોહે ભગવાં ચીર :
હૃદયે ત્રિવિધ તન ધખતો ધોમ,
વન્દન હો, જય ભારતભોમ !

અંતરાત ને વસ્ત્ર, વેદનાં પાન, સહે તુજસીની માળ ;
ચતુર્ભુજમાં ચાર પદારથ, સજી ખડાં પદ પૃથ્વી વિશાળ :
ભાગ્યવિધાતા ભારતભોમ !
વન્દે ભરત—કૃતોત્પન્નકોમ.

ભારત જયંતી

—

સામગ્રી નન્દનવનની,
 ને લઈ મંજુલ ફલદાર ;
 ભારત, ઓ ભારતજનનિ !
 દેવો ઉતરે તુજ દ્વાર :
 જગન્મુની દિવ્ય જયંતી,
 ખડે ખડે ઉજવાય ;
 ભરખસાન્ડે પુણ્યવંતી,
 જય જય જય તુજ ઉચ્ચરાય.

તુજ પરિવાર પથરંગી,
 મા ! ભૂક્ષી ભેદાભેદ ;
 આમનુ ઐશ્યે આનુસંગી,
 કંઈ ધરે નબલ નૈવેદ્ય :
 તુજ પાદ પનોતા સેવી,
 સ્વાર્પણથી સંતોષાય ;
 ભારત, ઓ ભારતદેવી !
 જય જય જય તુજ ઉચ્ચરાય.

સેવન પૂજન ને ભક્તિ,
 વર્તન વચને યરાગાન ;
 એ જન્મસિદ્ધ મનુરાજિત,
 લુણવા મયતાં, હેવાન—
 નિષ્કળ જળ ચત્તે યાતા,
 જ્યાં સ્વાત્મરામર્પણ થાય ;
 ભારત, ઓ ભારતમાતા !
 જય જય જય તુજ ઉચ્ચરાય.

“સત્યે કલમે સત્તાએ
 “જ્યાં સૂળ બન્ધન બન્ધાય;
 ત્યાં સત્ય, સ્વધર્મે ન્યાયે
 “સર્વેશ્વર સ્હાયક થાય:”

ગિર્વાણ કળે જગલૂની,
 ને મંગળ તુજ વર્તાય;
 ભારત, ઓ ભારતભૂમિ!
 જય જય જય તુજ હિન્દુરાય.

છે દંડ—દમનનીતિમાં
 મનુ—તપ સિદ્ધિ સાધન;
 ને શાશ્વત ધર્મ—પ્રીતિમાં,
 તુજ પ્રવર્તતાં શાસન:

આસોન્ધવાસે જ્યાં આવી—
 લગની, ત્યાં શા ભણુકાર?
 જય હો જય ભારતભાવિ!
 તુજ ત્રિલોકમાં જયકાર.

તુજ મહિમા ઉજ્જવલ ગાતા,
 ગૂંથી જયશુ હરતાર,
 ભારત, ઓ ભાગ્યવિધાતા!
 પુત્રો તપતા તુજ દ્વાર:

જયનાદે દિવ્ય જયંતી,
 મંદિર મંદિર ઉજવાય;
 ને ઇશ—આશિષ વર્ષંતી,
 જય જય જય તુજ હિન્દુરાય.

૩૧

ભારતને ચરણે

-૨-

કાંઈ દેવ પૂજે, કાંઈ દેવી પૂજે, પૂજે દિલના કોઈ દિલાવરને;
શુદ્ધ રોવનથી નિજ સિર ઝૂકે, સદસા ભૂમિ ભારતને ચરણે:

આંછ આંખડીની જનની—નૂરથી,
ચળે ચિત્ત ન પ્રલયનાં પૂરથી;
સૂર એક જ અન્તરતપ્તપૂરથી ભૂમિ ભારત ! ટુંદી-ટુંદી, ઝડલે:-કોઈ

એક દર્શી આદર્શ આલેખનમાં,
એક નામ જડ્યું જડ ચેતનમાં;
રસના રસ સિંચતી છવનમાં, રસિયાં ભૂમિ ભારતનાં રટલે:-કોઈ

હતિહારે કથા જેની કીર્તિભરી,
એવી માતૃજયન્તી નિરખતાં ફરી-
નુદે ધાસ લલે જમયોષ કરી, અવતાર ગણ્યું ધન્ય એ સ્મરણ:-કોઈ

૨૬

“ ગુજરાત માત ચરણે ”

—૪—

અમ જન્મ ને જીવન હો, ગુજરાત માત ચરણે;
તપસિદ્ધિ યુગ્મકુળ હો, ગુજરાત માત ચરણે:

વાણી વિચાર કર્મ, ને ને બને રત્નધર્મ;
બન ધાન્ય ને વતન હો, ગુજરાત માત ચરણે:

નર્થમ ભોજગીત ગાતી સરિ સિન્ધુમાં સમાતી;
વિશ્વાકલા વહન હો, ગુજરાત માત ચરણે:

ઋષિયજ્ઞ યોગ અર્થ, નૃપયજ્ઞ ભોગ અર્થ;
સેવા પૂજા યજ્ઞન હો, ગુજરાત માત ચરણે:

સરમાં સરોજ ખીલે, વિભાવ છેડે સભિલે;
ખીલ્યાં હૃદયકમલ હો, ગુજરાત માત ચરણે:

ઠંડાલાંને સૌથી ઠંડાલી, ફૂલખાંખડી દે માળી;
ઠંડાણું ગણ્યું રતન હો, ગુજરાત માત ચરણે:

ફૂલડાં ખીલી વસન્તે, સોહાય દેવકંઠે;
દીવાર વા પતન હો, ગુજરાત માત ચરણે:

૪

જય ભારતનો

દગન્ત ગજવતાં ગજને,
ગડગડિયાં ગેર્બીં બિશાન;
ડંકા વાગ્યો સુરસદને,
કલ્યાણક કિન્નર—ગાન:

અજવાળે રવિ ત્રિબુજ્જનને: રશિનાં સુધારસપાન:

નારદ સાથ,
શારદ માત,

છેટે વીણાતાર:—

“જય ભારતનો, જય ભારતનો, ભારતનો જયજયકાર:”

દશમુખ, દાનર છત્યા ને
રાખી રધુપતિએ લાજ;
ક્રોધ મુક્ત દેવી સીતાને,
થયું સ્થાપિત રામ સ્વરાજ્ય:

પરિનોષ્યાં માતપિતાને, ઉદ્ધાર્યો દેશ—સમાજ:

એ રધુરાય,
બહારે બાય,

ધરી પુનઃ અવતાર:

જય ભારતનો, જય ભારતનો, ભારતનો જયજયકાર:

કોરબ સનહળ જીત્યાં, ને
 રહી પાડવપુણ્યથી જાજ;
 દ્રોપદી દુઃખદિન વીત્યા ને
 યયુ સ્થાપિત ધર્મસ્વરાજ્ય.

શ્રી કૃષ્ણે ગાઈ ગીતા, ને યુઝવી અર્જુન—દિલદાઝ.

એ જગરાય,
 બહારે ખાય,
 ધરી પુનઃ અવતાર.

જય ભારતનો, જય ભારતનો, ભારતનો જયજયકાર.

નવલખ તારકનુ જાખા,
 નભ તપતા દિનકર—તેજ;
 બાડ પ્રતાપભૂપ અનોખો,
 અગણિત રિપુદળમા એક

કુર્મી નકટ સૌ સાખ્યા ને રાખ્યા ભારતટેક

એ જ પ્રતાપ,
 હજુવા તાપ,
 ધરે પુનઃ અવતાર.

જય ભારતનો, જય ભારતનો, ભારતનો જયજયકાર.

સૌ યવનદમન વિરાગ્યા,
 શિવાજીથી રહી જાજ;
 મનુકુળ સુખશાંતિ પાગ્યા,
 યયુ સ્થાપિત શિવ-સ્વરાજ્ય.

શુભ મહિમા મહીમાં જાગ્યા, ને તપ્તો ચરોત્તર તાજ :

એ શિવરાય,
ઠંડારે ખાય,
ધરી પુનઃ અવતાર :

જય ભારતનો, જય ભારતનો, ભારતનો જયજયકાર !

એ અનુપમ ઠંડાણું વાયુ,
એ હંમેશા મુહાગી જાણુ;
એ મુહૂર્ત મંગળ આનંદ,
એ કળે ગદ ગિર્વાણુ:—

“ ભારત ! તું હો હીર્યાયુ, તુજ વર્તો વિદ્યે આણુ ”

એ આશિષ,
દેતા હીરા,
વરસે અમૃતધાર :

નિધિ નદ કુદરત ગૂંજન એકજ : એક પાંખી ટહુકાર :—
“ જય ભારતનો, જય ભારતનો, ભારતનો જયજયકાર.”

૪૬

પાક ઇસ્લામ

-૪-

નક્શોની મધ્ય રૂંડા, સોઢે જેમ સસિ નભે;
સોઢે નશી સઢે એવો રપેન +સમ્રાટ સૈન્યમાં:

હાઈ તમ્બુ, પડેલ હાવણી અહીં, ઇસ્લામ ભૂમિ હતી,
પ્રાતઃપૂજાસમી પ્રકુલ દિશતી સૌનીય ધ્રુવાકૃતિ;
સત્તાનાં મદ ઘેન કિંતુ મડતાં, બુદ્ધિમતા પીગળે,
સારાસાર વિવેક છેક વિસરે, પાર્થિવ સત્તા બળે:

“તોડો જીતાયશી મહારી, ઇસ્લામી પન્યની પ્રભ;
“સ્વાકારે ધર્મ પ્રિસ્તિનો સુખે રૂઢે તેહ રાજ્યમાં:”

દાંડી એમ પિટાવી રપેનપતિએ, જેતાતણા ગોરવે,
“જીતી ભોમ: હતું પ્રલોભન બળે ઇસ્લામ ધર્મ હવે;”
એવા કંઈક તરંગ કોટ રચતો, મસ્તાન થઈ મહાલતો,
ને સન્દેશ, વહી સ્થળેસ્થળ વિષે વાયુ પહોંચાડતો:

જંગ પતંગરા હોવા અબુકબ્સાતિ નેઈન—
પડે: રવધર્મજ્ઞ થઈ પ્રલોભનોર્થો મોહિને;
સ્વીકારી રપેન સાલખી, ખુસલ્મીનો મહાલતા,
સપૂત માતૃખ, ધર્મ કોક તો કિન્નજતા:

“જંબા, રેવા હવન જીવનાં, ભોમને ભારવાહી,
“મૃત્યુ એથી અધિકતર છે શ્રેષ્ઠ, સંસારમાંહી;”
એવા જેના હૃદ ધડકતે, આસમાં રાખ્ત વહેતા,
હિલો ચોંધો સફલ કરવા જન્મ, વહાલી જનેતા:

+ આઈઝાબેલા, + ફિડિનાન્ડ

એવું નેના પુલકપુલકે શુદ્ધ ઇસ્લામ સોશિત,
 ને સર્વાંગે નૂર ભણકતું, નિર્મળું ને વૌશબિત;
 સિન્ધુતીરે સમીરણહરી, વાય મૃદુ મધૂરી,
 ધીરે તેવાં વચન વદતો, ચિત્ત સંચી સખરી:—

“નથી હાર્યો યુધ્ધે, હૃવો શરણ થાવું નવ ખને,
 “દગથી છતાયો, છતું છળથી તો હુંય તમને !!
 “વિતી કિતું વેળા, અર્ધીન કરી કિલ્લા, કુશળ હો;
 “નથી સંખાવાનો, જુલમ તદ્દપિ ધર્મખળનો:

“રાજ્યના દંડથી કિંવા, પ્રલોભન કે જુલમથી;
 “ધર્મના શાસકો થાવા, નિમ્ન પયગમ્બરે નથી:”

મર્મવેધી સુણી સૂત્રો નૃપગર્વ ગયો ગળી;
 “પાક છે તું, ધર્મચુસ્ત: માગ ઓ ઇસ્લામ ! કંઈ:”

“કશુંય નિજ હિતાર્થે, ચાચવું છે હરામ,
 “અજાય વચન વાંચું, ધારીને ધર્મકામ;—
 “કનડગત કદિ ના યાય ઇસ્લામ નામે,
 “સકળ મુસલમાનો ધર્મસ્વાતંત્ર્ય પામે:”

“થાઓ સ્વતંત્ર મુજ રાજ્ય વિષે સ્વધર્મે,
 “બક્ષીસ લ્હોય ચહું અન્ય હું આપવાને;
 “સુવર્ણ મ્હોરસહ અમ્મ સર્વોકારી લેરો,
 “રહે રાજ્યભેટ—રમરણો દદાયે હમેશાં:”

“કોનેડા એ વતન ગહારું, થયું સ્વાધીન રચેનને;
 “છાટો કે મોટો બક્ષીસો, વળ્યું આજથી છે મ્હેને:

“અહમ્મિકા મૂળ ભોમે નહ, અધૂરાં આયુ ગાળશું;
 “ખુદાની બંદગી સાથે ધર્મકર્મજ્ઞ પાળશું.”

લૂંટાતા હક્ક

-*

જ્યાં શિવડમરં સૂણાયે,
અદ્ભુત તાંડવનૃત્ય યાયે,
મલયાનિલ મીઠો વાયે,
સૌંદર્યે ભોમ સુદાયે,

ને પ્રકુલ પ્રકૃતિ માત, રૂપે રળિયાત, ક્ષણેક્ષણ ખીલે ;
પ્રભુ-આદેશે ને આશિષે નિર્મળ નિર્જરિયાં ઝીલે :

અમી સત્ય દયા આદરં,
જ્યાં પ્રેમળધારા વરસે,
કદ્યાલુક શિવની છાયા,
મૃગ-કેસરી વચ્ચે માયા !

જ્યાં રાજાનાં સામ્રાજ્યઃ પુનિત કૈલાસ હીમે અંબોળે ;
તે પુનિત ભોમપર, માનસરોવર ઠંધું કુદરતને ખોળે :

ત્યાં રાજહંસ રૂપાળા,
સુક્રાંશલ ચરવાવાળા,
નિજ હંસગતિથી ધીરે,
ઉતર્થા માનસસરતીરે,

એ સુવર્ણ ને સુગન્ધ સમોવડ વંદ્ય નેઇ શોભાને,
હિલ દેશ ઉપનૈષા, દેવકોટિના બળવંતા બ્રહ્માને :

નૈસર્ગિક   હંચનિવાસ,
 ને કેવળ   દિવ્ય વિલાસ;
 શીદ દેશે ત્યાં સુર દાઝે !
 એ દેવલોકને   ઇચ્છે ?

ઇચ્છે—નવ ઇચ્છે તોય, યજ્ઞે પળમાંય નસાડયા હંસો !
 નાસે, પણ ચારો કેમ વિલય ગુણગ્રાહક હંસલ અંશે ?

મુક્તાકુળ   કેવળ   ચરવાં,
 પય પાન—છાંડો જળ—કરવાં,
 ને “હંસગતિ”ની હેવા,
 સૌ જન્મસિદ્ધ હક એવા—

“છીનવી લેવારો લેશ નહિ તુજ દેશબળે એ દેશી !”
 એ હપાલમ્ભ સૌ રાજહંસનો, વિરચીને ઉદેશી :

ઓ આર્ય ! આર્યભૂમિભ્રાતા !
 ઓ હિન્દી ! હિન્દ નિજ માતા :
 જે જન્મસિદ્ધ અધિકારો,
 શા તેપર ફર પ્રહારો !!

શું સત્ય વાણી વિચાર, સત્ય આચાર દેશ ઉપનવે ?
 તો ધર્મ કર્મને યોગ ભલે તપભોગ મસંગો આવે.

હો બન્ધન સ્થૂળ હનરો,
 ક્યમ લોપારો અધિકારો !
 પશ્વે, ત્રાડો, દર્મી મારો;
 ઉજ્જવળ આત્મન્ અંગારો :

ને શુદ્ધ સનાતન તેજ, પિતૃભૂમિએ જ ભર્યાં નસનસમાં ;
તે દેહદંડથીયે ધરશે ક્યમ ભોંઠાં પ્રાચીન યશમાં ?

ને યજ્ઞવેદિ મ ટારો,
ને આર્યકુળ હોમારો,
તો આહુતિ દૈવી ચારો,
ને નૂતન હિન્દ રચારો :

ભલો ત્યારે ભારતમાત, રૂપે રળિયાત ક્ષણેક્ષણ ખીલશે,
આદેશ, આશિષો, રાજહ સજ્જો આર્યવશ તવ ત્રીભરો :

યદિ ! રણબાળં સુણાયે,
વીર પૂજન-ગીત ગવાયે,
ભૂમિભક્તિભોગ ધરાયે,
સૌ શૂરાતને સુહાયે,

ચિત્ત ચહે ધર્મ સામ્રાજ્ય, રવિશસિરાજ તપે ત્યાં સુધી ;
ને પુનિત ભોમપર નવે નિમિષર અખૂટ હો સમૃદ્ધિ :

૪૬

રણુ ડંકો

—

સુખી રણયુધ્ધનો ડંકો,
સમાધિ છાડતા સન્તો ;
ત્રિલોચન રાંભુતું ઢિધડે,
કે ખખર દેવીનાં ખખડે :
ધરા ધ્રુવવતે ચરણે,
ધપે સેનાનોં જયસ્મરણે ;
ગમરભૂ મેધશી ગાળે,
કે નભ-દિગન્તમાં ગાળે :
સિંહણ-સંતાન શૂરભરિયાં,
કરે યાદોમ કેસરિયાં ;
ખડગ સાહી મહામાયા,
કે સંગ્રામે ધરે હાયા :
સજ્જે રાક્ષ-કવચ અંગે,
વિજેતા ધૂમતા જંગે ;
ચલો, વીર! ચલો કૂચ કરીએ,
કે સુકિત સ્વાર્થજી ચરિયે.

૪૨

સમરાંગણની શરણાઈ

—*—*—

શરણાઈ ! શરણાઈ,
સુણાઈ
સમરાંગણ શરણાઈ :

જોર ઘટા નબ છાઈ,
છવાઈ
ભોમ શરાતનમાંહી :

વીરહાકલ વાગે, જગ નગે ;
જય ગર્જન ગાળે શાં આળે !
હેતા દેવ દુવાઈ : સુણાઈ—

રણદૂજ ભારતમાં રોપાયો ;
દેવાસુર સંગ્રામ રચાયો :
અમૃતમન્યન ચાહી : સુણાઈ—

મુઆ જીવે કોઈ કાયર—લોભી ;
શરા સુર સ્વાર્ષણથી રોલી—
વરતા કીર્તિ સવાઈ : સુણાઈ—

શરણાઈ, સુખદાઈ
સુણાઈ !
કૂચ કરો ભડ ભાઈ !

• વીરપૂન જગ છાઈ,
છવાઈ
કીર્તિ પુરાતન ચાહી.

॥

“ રણનો મારગ ”

રણનો મારગ છે શરાનો, નહિ કાયરનું કામ જોને !
પરથમ પહેલું મરતક મૂકી, રાખે વીરનું નામ જોને !

સુત વીત દારા શિષ સમર્પે, તે અમૃતરસ પીતા જોને !
જીવનભોગખળે જોધાઓ, જગ પટ્ટીને જીત્યા જોને !

મરણ મોખરે થરથર કંપે, દિલની દુઝ્યા વામે જોને !
તીરે ઊભા જીએ તમાસો, તે કાઠી નવ પામે જોને !

દેશદાઝની જે ઉર જવાળા, તે ભડ કયાંથી બાગે જોને !
રણે ચડ્યા તે મુક્તિ પામે, દેખનારા દાઝે જોને !

માથા સાટે મોંઘી વરતુ, સોંપડબી નહિ રહેલ જોને !
મહાપદ પાગ્યા તે મરજીવા, મૂકી મનના મેલ જોને !

રણવાળાં વાગે ને સાચા વીર પડે મયદાન જોને !
ખડા મોરચે પડે ન પાછા, ચૂકે નહિ નિશાન જોને !

એનો મારગ છે શરાનો, નહિ કાયરનું કામ જોને !
રણધીરનો એ ધર્મ પુરાણો, કાયર જીવ્યું હરામ જોને !

સ્વતંત્રતાના સૈનિકોને—

વાઘ્યા અમૃત યાદગીઆ, જાઘ્યા દેવી રણુકાર ;
ધિમ્કીટ ધિમ્કીટ ગડગડીઆં, રણુવાદ દેવી દરબાર ;
ધમધમતી ધરતી ઝીલે, કેસરિયાનાં બાણુકાર !

ભડ પહાદૂર !

ઉછળ્યા પૂર :

ઉઘડયા યુદ્ધ—રહબાર :

દિવ્યજગ જીતી, ભારતનો વર્તીવો જયકાર.

હાકલ પાળી કુરુક્ષેત્રે, ને ડાહી રહી દિગ્પાલ ;
અગાર ઝરે ભૂમિનેત્રે ચડી રગરગ વિગ્રહ જાળ :
સ્વાર્પણથી ભોમ સુહાવો, ઘોળી પી કરાળ કાળ :

ને યાઓ અમર

એ મહાઓ શ્રી-વર :

વીર ! કરો સફળ અવતાર :

ધમ જગ જીતી, ભારતનો વર્તીવો જયકાર.

ડકો સૂણીને ધસતા, તણે સમાધિ સતો પહાર ;
વનરાજ વનેવન વસતા, યદિ ! ભરે ધૂધવી કાળ :
ભીમ-ભીમતણ્યા હણુહણુતા શા ર ગર્જોના તોબાર !

સૈનિક શૂર !

આત્મિક તૂર—

દીપાંવા આવાર :

જવનયુદ્ધ જીતી, ભારતનો વર્તીવો જયકાર.

રણુ રામ—કૃષ્ણુ વિરાજી, શો કરે તેજ અમકાર !
 વીર પ્રતાપ ને શિવાજી, દે પૂર્વજ-મત અધિકાર !
 હીમાચલ નિશ્ચલતા દઈ રેલાવે અમૃતધાર :
                     ફૂલને   ફાલ,
                     દેવ   દયાળ,
                     વધાવવા   તૈયાર :
 જયદેવી   હજી   અનુરાગે   સમર્પવા   જયમાળ.

૪૬

સ્વાપ્ન પાઠ

પાઠ પઢાવો, કસરિયા કરવાનો :
અવસર આપ્યો, દેશહિતે મરવાનો .

નાથ ' પઢાવો પાઠ—મરી તરવાનો :

કવળ જુઠ્ઠાણ તરવરતુ સત્તામા જોઈ અન્તે,
તુજ હૈ ફે રણચુંધ આદ્યુ, વિશુન્ધ જયને પન્થે :

નથી અન્તપ્રયા, હેતુ તુજથી સાચો ;
દે બળ એવા, ડગ ભગિયે નવ પાછા :

તુજ ગુસ્સાને પાત્ર ન ઠરિયે, ભયથી લેશ ન ડરીએ ;
સ્વધર્મ કારણ સેવાભોગે, મરતા મુકિત વરીએ—

લે તે પહેલા ભોગ, ભલે મનમાન્યો ;
નિશ્ચય છેડેલો છે સૈનિક શૂરાનો .

દેશદાગ્રથી ભડભટ બળતા હૃદય કે પતા ત્રાસે ;
રૂઢનસિન્ધુ ને રૂધીર બીરાના : સ્વતંત્રતાની આશે—

ભેટ તને હો ! અનન્ત એ બળિદાનો ;
ને અમને હો, સ્વતંત્રતા બદલાના .

ખુદશા અતરફાર અમારા બીલોરશા નંત ત્રાતા '
દર્દીવડે દ્રવતી વિરાગે લીતર ભારતમાતા :

આર્તપુકારે સ્વતંત્રતા એ હોય ;
ધીરવીર બાદે જય વા મૃત્યુ અતે :

કેવળ તારા સ્વતંત્ર રાજ્યે સ્વતંત્રતા વિરામી ;
ભારતને કર સ્વતંત્ર, એ મુજ સ્વતંત્રતાના સ્વામી !

આણ સ્વીકારી તહારી ભરખઠાન્યે ;
ભોમ અમારી ઉજ્જવલ હો નવખડે :

ધોર નિરામા ક્રુવતારક તુ, તુલ્યોયાં હોવાયું ;
ભારતઆજ્ઞા શિર ચડાવી, રણયજ્ઞ હોમાયું :

યજ્ઞપ્રભાવે જયદેવી વરનાના,
અવસર આવે, દેગ તારી, નરનાનો

—૫૦

કેસરીઆં

—

દાનવદળ છળ-પાંખડે, ખાંડે ખાંડે ખડખડીઆં,
દેવાનાં તથા દિગંતમાં જયદ્વંદુભિ કયમ ગડગડીઆં ?

કહો વીર ! દ્વંદુભિ કયમ ગડગડીઆં ?
“ કેસરીઆં કરો કેસરીઆં : ”

સૈરન્દ્રી, સીતાનાં દમને ઝરે નેત્ર ઝળઝળીઆં ;
કૌરવકુળ, રાવળમૂળ ઉખડ્યાં : પુણ્યમહાત ઉધડીઆં :

શાથી પુણ્યમહાત ઉધડીઆં ?
“ કેસરીઆં કરો કેસરીઆં : ”

પાર્થિવંબળથી ચવને કલુમાં યુદ્ધ સૈન્યદળ હરિયાં ;
વીરાંગનાસહ ક્ષાત્ર કુટુંબો, મુક્તિ શી રીત વરિયાં ?

કહો વીર ! મુક્તિ શી રીત વરિયાં ?
“ કેસરીઆં કરો કેસરીઆં : ”

ગ્યુદ અભેષ રમ્યો રિપુએ, બહુ કાવતરાં આદરિયાં ;
નિઃકંઠક કરો ભોમ, વીરકુળ જય જય કયમ ઉચ્ચરિયાં ?

કહો વીર ! જય જય કયમ ઉચ્ચરિયાં ?
“ કેસરીઆં, કરો કેસરીઆં : ”

મૃગલાંભાઈ શિકારી નજરે કેસરી બચ્ચાં પડિયાં ;
 સિંહણને ધાવણ ઉછરેલાં બચ્ચાં શી રીતે મરિયાં ?
 કહો શો રંગ રાખીને મરિયાં ?
 “ કેસરીઆં કરી કેસરીઆં : ”

પુણ્યશાળી મનુ પરભવ કર્મે પતિત—પાલન પડિયાં ;
 સ્વતંત્રતાના તપોવને તે શી રીતે સંચરિયાં ?
 કહો વીર ! શી રીતે સંચરિયાં ?
 “ કેસરીઆં કરી કેસરીઆં : ”

માયાબંધન લઈ માનવ હો ! અવગીતળ અવતરિયાં ;
 તન, વાણી, કૃતિબંધ દિટાવા, કહેશે ‘ પણ ’ શાં કરિયાં ?
 આર્યવીર ! કહેશે ‘ પણ ’ શાં કરિયાં ?
 “ કેસરીઆં બસ ! કેસરીઆં : ”

એકવાર મરતું અમૃત પી : જીવન શિવપદ ધરિયાં ;
 સ્વાર્થેણ ભોગે સ્વતંત્રતા : જયનિશાન ત્યાં ગડગડીઆં :
 યશદ્વંદુલિ ત્યાં ગડગડીઆં :
 એ કેસરીઆં, ધન્ય ! કેસરીઆં : ”

❦

હર હર મહાદેવ !

કુચ કરે શર શર રણરંગે
ભર ભારતનાં સંતાન !
જોધા ! જુકાવો જંગે,
ને જુઓ સિંહ સમાન ;
“ હિંમતે મરદાં—મદદે ખુદા : ” તક સાધો વીર ! તતખેવ-
ગજવો હર હર મહાદેવ !

યદિ રો‘મરો‘મભર ભડકા !
નભમંડળ ચડતી જવાળી ;
હરતા તન વીધી તણખા,
લોચન ભભૂંદે અંગાર ;
એ આત્મશૌર્યના પૂરમવાહે વહતાં અવશ્યમેવ-
ગજવો હર હર મહાદેવ :

હજો અંતરતર તાન્નું,
શરવીર શોભન શોણિત ;
ને શ્વાસોચ્છવાસે ગાજ્યું,
શુચિ આત્મિકગ્રેમ પુનિત :
એ બળ શોણિત ને હાડ—માંસનો હવિ, સાધવા ધ્યેય :
ગજવો હર હર મહાદેવ :

મૃતસંજવનો જડોપુટ્ટી,
જરબા પછી શા ભણકાર !
અક્ષાન્ડ પડે છો તૂટી,
મનમેર નહિ ચળનાર :
સસવતાં શરૂક ઝીલો, કયમ જાગે કાયર દેવ ?
ગજવો હર હર મહાદેવ :

નિજ જવલનત જવનન્યોતિ,
 હૈયે મદોની હીર ;
 એ દૈવી શક્તિયોથી,
 તોડો જનની—જાંઘર :
 ને કૃષ્ણ કુળ નરદેહ દીપાવો, કાળ હઠાવીનેય—
 ગજવી હર હર મહાદેવ :

સમરાંગણની શરણાઈ,
 રંગરંગમાં પૂરે નૂર ;
 ધસમસતાં ધાધ ધાધ,
 કે અકલિત અંતરપૂર :
 સૌ જંગ પડી, રણરંગ રાખો, સાધો ત્રિવિધ ભવ શ્રેય,
 ગજવી હર હર મહાદેવ :

વીર ! મરી મૃત્યુ દિપાવો,
 કદિ જવાય તો જશ સાથ ;
 વીર ! મરી જવંત બનાવો—
 જવતાં મુઠાં કંઠ લાખ :
 ચદિ ! સ્વર્ગસ્થંચર્યા સેનાનીની, મ્હાય અમરગણ રોબ :
 ગજવો હર હર મહાદેવ.

૪૬

પિંજર-પંખીડાં

- કનકની એશિયા-હુંહેડે, પુરાતન ધર્મશાળામાં ;
કરે કિલ્કાર પંખીડાં, વસીને મુક્તમાળામાં :
- મુસાફર મુલકના આળ્યા, છળે ડેરા બધે છાયા ;
બન્યા કંઈ બેતથી રાયા, ઉડાળ્યા કાગ કાળા ત્યાં !
- મધુરાં મુક્તિનાં ગાને, વિહરતાં પંખી ઉઘાને ;
લોલા એ ડંખી અભિમાને, વધી વિદેશનવાળા ત્યાં !
- નિમાયા માળિયા નવતર, ગણાયા માલિકો ખડતર ;
પરાયાંનાં નવાં ચણતર ચણાયાં ધર્મશાળામાં !
- મ્રબન્યે પંખી બન્ધાયાં, ખુશામતિયાં ન વન્દાયાં ;
પિંજરીએ રાંક પૂરાયાં, રખેવાળો નમાલા ત્યાં !
- દીધો દાણો ચણી નાણે, લણાળ્યું તે લણી નણે ;
રૂડાં સુખ—સાંતિનાં બહાને, રચાય ઠાઠ ઠાલા ત્યાં !
- કમલવનના પવન વાયે વિહંગો પાંખ ફફડાવે ;
રવચ્છન્દે ઉડવા ચાહું : ખડા કાનૂનવાળા ત્યાં !
- રંધાતી શક્તિ અન્દરથી, લબકે ભક્તિ અન્તરથી ;
પરાધીન પ્રાણ પિંજરથી, જ્યા કિંતુ ઉછાળા ત્યાં !
- મરણીઆં મઠ નિયત કાળે, મધુરવાં રૂઠશે ન્યારે ;
મ્રબન્યો તૂટશે ત્યારે, મકટશે દીપમાલા ત્યાં !
- કનકની એશિયા-હુંહેડે, સનાતન ધર્મશાળામાં ;
કરી કિલ્કાર પંખીડાં, વિહરશે મુક્તમાળામાં .

હગમગતું નાવ

અથ ભારત ! તારું નાવડું,
દરિયે હગમગ ઢોલાં ખાય;
જળ હેલે ચડયું શીદ આવડું,
જેને જનતા ઝોલાં ખાય !
—અથ

છૂટયાં હલેસાં હાયથી રે નીતર્યાં નાવિકનૂર;
પડયા પડે કાંઈ કાંકડે, પણ દિલ્હી હજી દૂરદૂર રે
—જેને

ધૂન છવાયો મેઘસે રે, ધૂયને સાગરપૂર;
દિશા નિશાએ ફૂળતી, ને દીલ્હી તો દૂરતું દૂર રે
—જેને

રમણ ચઢ્યો શઢ વાયરે રે કનડે જળચર કૂર;
“ઓ આવ્યું—ઓ આવ્યું” શોણસે, પણ દિલ્હી દીસે દૂરદૂર રે
—જેને

પોઠયાં લક્ષ્મી, પોઠયા ગોદમા રે નારાયણ ધડકંતે હર;
“પોઠયા મુસે ક્ષીરસાગરે જઈ, દિલ્હી રહ્યું માડી ! દૂર રે
—જેને

“પોઠયો કનૈયો જંગશે રે, જંગશે ખંસી મધૂર;
“નન્દન નાયશે નાગને, જ્યારે ઝેર હંડાં થશે દૂર રે
“ત્યારે થહોંચારો હરિતનાપુર”
—અથ

अभिलाष

—*—*—

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम् ॥

आ राष्ट्रे राजन्यः शूर ईषव्योऽति व्याधी महारथो जायताम्
दोग्ध्री धेनुर्वोढाऽनङ्गानाशुः सप्तिः पुरन्ध्रिर्योषा ॥

*

*

*

निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु ॥

फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्ताम् ॥

योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥

यजु. २२। २२ ॥

ॐ

અભિલાષ

બ્રહ્મપુત્ર સૌ અથાકૃત હો, જ્ઞાનનૂરથી મુજ દેશે,
મહારથી રાસાસયુક્ત હોઃ ક્ષત્રિ, શરથી મુજ દેશે;
બળદ, અશ્વ બળવાનઃ ધેનું દુઃધવતી હો મુજ દેશે,
વાંચ્છુ વિદુષિ આર્યમહિલા વિશ્વપતિ! ઓ, મુજ દેશે :

વનોપધિ વરુવર કૃષ્ણદૂધ હો, અનુકૂળ વૃષ્ટિ મુજ દેશે,
યાગક્રમ આરોગ્યવતી હો સમાજસૃષ્ટિ મુજ દેશે.

સંતાનસુનો

-૨-

મુજ આંગણું લિંચું કુંકમે, શુભ સાયિયા પૂર્વા,
ને ફૂલડાં નેર્યાં :

કુંકુમ અખીલ શુભાલની શ્રી રંગીળ,
આસન સન્ધ્યાં અલ્પભોલ :

આવો ખનોતે પાવલે પુરપુરના આ લોક !
નિજ ચન્દનીભર શોક :

યદિ! અન્દિનાં અમીર્ષભે કુમુદિની ખાલે,
રનેહે સુખા ઊસે :

તમ પી પ્રજ્ઞની પ્રેરણા તમ દિલમાં ખોલો,
રમણીલ કંઈ બાલો :

આવો, રવજન ! આવો, ધરીક પ્રસોતરી કરિયે,
આ વિરલ ચોધરીએ :—

“ હિસે દિવસ રળિયામણો કયમ સુષ્ટિમાં રહેલો ? ”
“ તરણીતણાં તેલો : ”

“ સોહામ શાથી રયામ રજની ઘોર ભરઅન્ધાર ? ”
“ મધુ અન્દ્રને ચમકાર : ”

“ વિધવિધ તરવર કુંજ હરિયાળી હિસે શાને ? ”
“ ફળ, મંજરી, પાને : ”

“ વિહાર ઉપવનવાટિકાના શા વડે સુરસાળ ? ”
“ મંત્રુલ્લ મૂલને ફાલ : ”

“ સૂની સેની વનરાગિનો શાથી ફીંટે સુનકાર ? ”
“ કોઠીલને ટફકાર : ”

“ સૂનાં સરોવર જળભર્યાં કમળો છતાં કેવાં ? ”
“ કલહંસ વણુ એવાં ! ”

મુજ આંગણું બિંધ્યું કુંકુમે કિંતુ કલા અંખી !
પ્રકટી નથી ન્યોતિ !

કયમ દોલલા મનુદેહમાં સૂનો વહે સંસાર !
“ વણુ કન્યકા—ફુમાર ! ”

અશ્વાન્તસોહન બાળકો આ દંપતીનાં દેવ !
તમ આહું પૂજન સેવ !

સંસારસૂનો

પ્રકટે પનોતું મલાત ને પાંખી કરે કિલકાર,
 ઝીલે જગત લલકાર :
 રસખાળકો ગઠ ગીનથી એવા પૂરે ઉર કોટ,
 ઉગતા સપ્ત ખરેસોટ :
 કામળ કમળદળ ઉધટે રવિતેજને આંખાર,
 સોહો રડાં કાસાર :
 પ્રભુ તેજન્યાતિરૂપ ધરો અવની વિષે અવતાર,
 સોહાવતા સંમાર :
 વનવન ખોલી કુદરત કથે પ્રત્યેક માતઃકાળ—
 • સંદેશ દેવી સાર :
 સન્દેશવાહી યાગના આદેશશા ઉચ્ચાર,
 પુણ્યપ્રેરણા પાનાર :
 ઓ બાળ ! બહાસા બાળ ! છા ભાવિ મન સુજનાર,
 મુજ દેશનું કલ્યાણ :
 ફળ પ્રલખીલ્યા, વન ઉપવનોગ્રમ સૃષ્ટિસોલન બાળ,
 ભવદંપતી—રાણગાર :
 આ શુદ્ધ ઉર્જા વિશ્વ સત્તુ ઘાર ભરઅન્ધાર,
 ત્યાં બાળ ઉર્જાવળ ભાણ :
 કાલા, મૃદુ, વેલા, મીઠા, નિર્દોષ મુખ—ટહકાર,
 કલ્સોલમય વિહાર :
 ઓ બાળ, ઓ વિનોદ, ઓ વણસી જતાં સંસાર,
 જીવનરણિ શો માર ?

જીવનગીત

—૩—

સરજનહારે ચરણ સુષ્ટિ,
સરજ્યાં પાણી હવા મધરા ;
અદગડગાએ કુદરત ગૂંથી,
ઠાથો ચન્દ્રચો આઠારા :
લ્હોય સૂનો સૂનો સંસાર !
દિગન્તભર ભાસે સુનકાર !

જમવા સરજ્યા મેવા ખીઠા,
રમ્ય રમકડાં રમવા કાળ :
જ્ઞાન કર્મની ધૂણી ધમતી,
ધર્મતણાં ધરણીપર રાજ્ય :
લ્હોય સૂનો સૂનો સંસાર !
દિગન્તભર ભાસે સુનકાર !

સરજ્યું પલ્લ કોને કારણ ચૈા ?
કોણ લહે લીલા રસકોઠ !
અરણ તથ ભવ રસમય કરવા,
પુરુષ અને મહિલાને ગોઠ :
લ્હોય સૂનો સૂનો સંસાર !
દિગન્તભર ભાસે સુનકાર !

વસન્ત ફેરે, તરવર ઝેરે,
 મહુરવાં કરતાં ટહુકાર ;
 રમઝૂમ રમઝૂમ સરે સરિત ને—
 ચન્દની તારકના ચમકાર :
 એમ ખીચે બેઢી અવતાર,
 લોચ સૂનો સૂનો સંસાર !

જનજાતણા તવ ગુઝ જીવનમાં,
 સરજનહારે સિંચ્યા પ્રેમ ;
 દયા દીનતા પુણ્ય પરમાર્થે
 જવતાં જવન કુશળક્ષેમ :
 લગ્નદંપતીને દિદાર,
 પુરુષ—પ્રકૃતિ કરે બિહાર :

પૂજક સૌન્દર્ય ને સ્નેહનાં,
 પાળે પાવન કુળાચાર ;
 ગાય બળવે ગીત પ્રભુનાં,
 પુણ્ય સૂર ને ગૂંચાય તાર :
 લોચ સૂનો સૂનો સંસાર !
 દિગ્વિન્તબર ભારે મુનકાર !

કન્ય કહે “ આ ભવસાગર છે—
 ખારી, નવ આરો તરવા ; ”
 કથે કામિની “ ભવરણ આતો,
 ઠામ ન ક્યાંય દિસે ઠરવા ! ”
 દંપતી નિજ સૂને સંસાર,
 વાંચે અમૃતના સંચાર :

મપતપ માંડ્યા, વીરથ સેન્યાં,
 સાધ્યાં કંઈ કંઈ જન-કલ્યાણ ;
 દંપતીપર તૂક્યા તથ દેવો,
 ને દીધો ભવ જીવળ લાણ :
 સ્વર્ગસભો સોઢે સંસાર,
 દિગન્તભર કલશવ ફિલકાર !

દંપતીના રસદેવ સમોવડ,
 માનવમંદિર પૂજ્યસ્વરૂપ ;
 જીવનમયોતિ, કુળનો દીવડો,
 આંખડી પ્રાણની, પાંખ અનુપ :
 બાળકુસુમ બેલડી રાણગાર ;
 સ્વર્ગીય, બાળવંડ સંસાર :

બાળક બેલે, દોળે ફેંડે,
 બાળક બેલે રસબેલન ;
 રાગે, અનુરાગે માગે કે
 ને બાળક માંડે રહન :
 બાળલીલાને તારેતાર,
 અજોરે જીવનગીત રસાળ :

બાળક કિતરે સ્વર્ગસદનથી,
 કલ્પોલ્લસો કરવા સંસાર ;
 છદ, બદ, બન્ધન શાં એને ?
 બાળક વાંચે પાંખો વિહાર :
 બાળક પાઠવતા પદમેશ—
 સુણાય તે સુણે સન્દેશ.

બાળમહિમા

મનુજીવનની અભિલાષા,
 હર ભાવભર્યાં વિરાગ ;
 ઓ જીવન ભાવિ આશા
 કુળ—દેશદીપક રસભાગ !
 ભારતવાહીનાં ગરવાં,
 ઓ મધુરવાં ભુલભુલ !
 તમ ચરણે શાં શાં ધરવાં,
 મીઠડાં દૈવી દેવદૂલ !

તમ નંબા રિશુ અર્ચનું
 કીધ માતપિતાની સેવ :
 ધર્યું જીવન શ્રીહરિ ચરણે ;
 દે આશીર્વાદો દેવ :
 ને દેવરૂપે પૂજ્યા,
 યદિ ! રામ ભાંડુગણ સાથ :
 હો એવા જનનીતયાઃ
 આજ્ઞાપાલક ભમિભ્રાત !

ગુરુકુળમાં કૃષ્ણ મુદામે,
 પાંડવવીર લીધ જ્ઞાન ;
 તે જ્ઞાનતણાં પ્રભુનામે,
 દીધાં દુનિયાને દાન :
 ભગ દેવતા ભારતભૂતા,
 ને સાધ્યાં પરકલ્યાણ ;
 હો એવા રિષભ ગુરના,
 ઓ પૃથિવિપનોત્તમ પ્રાણ !

ત્રિલોક સૂક્ષ્મતાં મોહે,
 પરમા પાવન 'અહાલોક' ;
 ત્યાં કલ્પભિની સોહે,
 કુદરતઅંકે કુટિ એક :
 જ્યાં ભરતબાળ ખેલતો,
 સહ સિંહણનાં સંતાન ;
 ગાત્રજ તેનાં પુણ્યવંતાં :
 કરશે એ શક્તિપાન :

કીલ એકલગ્ય અભ્યાસી,
 ને અર્જુન, કર્ણકુમાર ;
 વિદ્યા રૂડે મકાશી,
 મહી 'લક્ષ્યવેધિ' આચાર :
 અમૃતહાંટણથી આઘાં,
 ના રચ્યા વિશ્વવિહાર ;
 વિદ્યાર્થીજીવન સાચાં,
 હો 'લક્ષ્યવેધિ' એકતાર :

દીનતા ને દળદર ટાળ્યાં,
 અંતરને હંડે બહાલ ;
 મૈત્રીમત પૂરાં પાળ્યાં,
 ને મિત્ર બનાવ્યા ન્યાલ :
 એ કૃષ્ણ—સુદામા જેવા,
 હો સખા જીવન—સહચાર ;
 મૈત્રીભાવે મનુસેવા—
 થી, ધન્ય સુખે ચાલતાર :

મુવપદ મુવછએ બીખાં,
 ને સાધ્યાં તપનાં તેજ ;
 સંકટ સૌ થાળી પીખાં,
 મહ્નલાહે સત્ય વડે જ :
 ને લીધમ બાળ બહાચારી,
 મરાઢૂર મતિજાપાલ ;
 એ ઉત્તમ યતના ધારી,
 હો બળવંતા એ બાળ :

વાચન ચિંતનનુ વરદુ,
 ઇતિહાસે અમરાંકિત ;
 નસનસ વિષે ધસમસતું,
 સાહિત્ય સનાતન નિત્ય :
 રન્તિ, બળિ, કૃધિચિ, શિષિના,
 પદવાને સ્વાર્પણ પાઠ ;
 હો સજ્જ, બાળ ભારતીના !
 ભારત નિરખે તમ વાટ.

જનેતાને

—

ના બહુ તુજ પા'ડ

જનેતા ! ના બહુ તુજ પા'ડ :

જોયું ફરી ફરી જગમાં, ખીજે ન મળે તારાં હાડ :

—જનેતા

બહે મિત્ર—પત્નીનાં વહાણપ, દોરે વેકુંદદાર ;
જન્મજોત તેા તારાં પણ મા ! વત્સલતા તુજ માઠ :

—જનેતા

ભાંડુ—પિતાની છાંયા સૌ આજી તૃષ્ણા હરનાર ;
હૃદયવિલાસીની એક જ તું તૃષ્ણાહર કલ્પનું ઝાડ :

—જનેતા

હિરવા અમૃત પાયાં મા ! બચપણમાં વણ સ્વાર્થ ;
પ્રાણુથી અદદાં રક્ષણ કરતી સહી તાપ ને તાઠ :

—જનેતા

અમી ભરેલા હૈયાની મા ! વહાણપથેલી આળ ;
ખોલ દોડીલા, બચિયો રસભર, બહુ બહુ એવું યાદ :

—જનેતા

એ દિવસો, એ હોત અને મા ! હઠીલી બાળક રાઠ ;
નમન નમાવે, ઝણી બનાવે, ઝણ વાળે સુત, માંડ :

માઠી ! તુજ પાર વગરના પા'ડ

૬૬

મહિલા-ત્રિપુટીના મનોભાવ

અભિર્ચિના હરસમું અતિ સ્વચ્છ, કુંડું,
દિરો ગિલાલય કને સર શાન્ત હિંદું;
નિરશ્ર નયોમ શરદેન્દુ યજી સુહાસે,
એકાન્ત ભોમપટ ચન્દનીમાં ન્હવાયે.

ત્યાં આમ ને કરીર પીપળ નામવાંતી,
ત્રિપુટી પાદપતલ્લી શીત ઝાંચ દેતી;
તે કુંજમાં યુવતીઓ ત્રણ—ત્રિપુટી શી,
ધીમા સમીરસમ ફૂલે નિજ આપવાંતી :—

પુષ્પાવતી :

“ જો સખિ ! જો જળ સરવરિયાનાં, ચન્દનીસદ કલ્પોલ કરે,
 “ જીવનજીવનમાં અમૃત સિંચી, શશધર રસતરંગિણ કરે ;
 “ કદરત-ખોળે અમીવર્ષામાં, વિશ્વ બધું અધોળ કરે,
 “ સૂર્યમુખીસમ વિલાયતુ ક્યમ મુખદુઃ ? અંતર ગોલ અરે ! ”

ધરમગૌરી :

“ કેમ કહું ? નર્મો વાચા કરને, દિલદુઃખ વ્યર્થ મુખે કથવું,
 “ કળે ન અંતરને અતર તો, પૂછો નાણુવા શીદ મથવું ?
 “ વસન્ત ફાલે, વનવન ખીસે, જીતરે લીલાં ફળ ફૂલડાં,
 “ આમમંગળી—રસ પી ગયલ ગીત મુખાને અણમૂલડા :

“ હત્તભાગી શર કરીર ખં, પત્ર ફલ ફળ નહિ કશું !
 “ એમ થાય છે, “ દુઃખ ત્યજી ભવ, કરીરશી જઈ વને વસું ! ”
 “ નવપરિણીત હુ પ્રમદા ત્હોયે હત્તભાગી—સન્તાનહિણી !
 “ સુને ભવ રોડું, ન્યમ રાતે સોરતી સરવર—કમલિની : ”

પુષ્પાવતી :

“ મા શાન્તી કમલિનીસમ પુત્રકોરે,
 “ શાને હતારા થઈ જન્મ વૃથા વખોડે ?
 “ અગ્નિ અગ્નય, તદપિ સહ કાષ્ઠમાં છે,
 “ હતાવળે ફળ ફળમાં શું અનુલભ્યાં છે ?

“મહાત્મી અમરવેશી વેશીને—
 “સંયુક્ત શક્તિ સિંચી દેવગણે ધરી છે :
 “તે વેશીનાં ગત તપોબળની પ્રભામાં,
 “ઋષિ મહત મુનિઓ કૃષિસિદ્ધિ યાચ્યા :

“ને કહે સખિ ! સુશ્રમમાં જ શું સુખ દીઠું ?
 “શું પુત્ર, પુત્રી પરિવાર ન સૌ હજીવું ?
 “ઘીઠા હજીર સહુ કુળ હનનનારા ?
 “છે દુરથી જ નવલા નખ તેજતારા :

“સરવર—જળપર તરતુ નાવ, તે તારે કે કૂબારે જો !
 “કાંઈ ભિતરનો અનળ તેજ દે કે નિકદન કૂબારે જો !
 “પૂન્ય દે ચૂંયાય મલિન કર કુસુમ માર્ગો જોડે જો !
 “ચેટ પડે પથર કે હીરા, કળવા કિરમન આડે જો !

“હો વિહંગ ગજને હજતા પ્રભાતે,
 “તુંયે સ્વતંત્ર મૃગશી પ્રિય સ્વામી સાથે ;
 “જાનળ, જાળ મીનની, ભરમોહ—માયા,
 “તું તેજ : પુત્રવર્તો હું સખિ ! સ્થામ છયા !”

સૂણી અનુભવ કટે, મન મિષ્ટાચી,
 ધીમી ધીમી ધડકતી જરી આપી છાતી ;
 નિઃશ્વાસ દીર્ઘ ધરતી સખી માન સેવે,
 અગા બદે વિમલ ગર્ગશી મન્દ જોણ :—

ગાઝાલી :

“અવતારે સૌભાગ્યવતી હુ કર્મ યદિ વૈભવ્ય દશા,
 “સરવરપરનાં કમળ સમોવડ માણ્યા નવ બ્રમ્હાગ કરા ;
 “કમળ બાપહું સરવરવાસી, સૂર્ય જળ સોરયાં સજની !
 “મધુકર હડધો, રવિ પોષણ દે, દષ્ટિ હવે ત્યાં દિન-રજની :

“હતાશ હેતુ તોય હજુ તો, આશાભરી સોહાગણ હું,
 “કળી અઠાળે કરમાયલી હું, દગ્ધ રવિતપ—જોમણ છું ;
 “જોશું રોશું જીવન જીવું, જીવું આશ્યાં ત્યમ જોકાકી,
 “સને જીવ સોડું સંસારે, પાંખ વટયે છું રણું બાકી?”

હજી, સમુદ્ધવળ હરે ભરોં બાવિ આરા,
 ખુખાવલી, સુત જતાં નિતરે નિશાસા,
 “જંગા સ્વરૂપ” સખી, જીણુ ધરે નિશાસા,
 ફેંકે વિચિત્ર વિધિ શા મનુભાટ પાસા ?

“ઈચ્છાખળે છે જીવતુ ય ઈછું,
 “ખપે પરાથે ફૂલ, તે વિશિષ્ટ ;
 “ગજારવરૂપે થવું રિશ્મગંગા,
 “આજન્મ વિધિયે એ રંગ રંગ્યા:”

સન્દેશવાહક સમીરણ ગઠ રીતે,
 ભેટી સખી—ત્રિપુટીને નિજ મત્ર ફૂલે ;
 ને થઈ મધુલ્લ ફૂલશી ત્રણ યુવતી ત્યાં,
 શાંતિ વિષે રજનીએ પણ નેત્ર મિચ્યા.

૩૬

તને ચાહું

—

તને ચાહું તેવું, જીવનભર ને ચાહ્યું તું મને,
સખે ! કેવી સૃષ્ટિ, સુરસદનશી સ્વર્ગીય બને ?
પ્રભા, ઉષા, સન્ધ્યા, પ્રતિપળ રસિલાં રૂપ ધરે,
તરુ, પક્ષી, પૂષ્પો, મધુર રસભાવોથી વિહરે !

સખે ! કેવાં એ રંગ, પ્રણયમય કલ્પોદ કરતાં !
અને દૈવી સુખે, કુદરત-હૃદયે યુગ્મ કરતાં !
રંગ એ સૌન્દર્યો, સુખદ પણ ક્યારે દૃઢયને ?
તને ચાહું તેવું, જીવનભર ને ચાહ્યું તું મને :

“સદા ચ્છાતાં બન્ને” અનુભવો એ ‘ધન્ય’ ધટિકા,
બંને એ લહાવાથી, કદુ દિન બને ને રસમીડા ;
નિરાશા ને ગ્લાનિ, શ્રમ, દુઃખ બધુંયે ભૂલો જતાં,
વહે સુખાનન્દે જીવન, તુલ્ય અમૃત પીતાં :

ફળે કિંતુ આશા ? વિધિસૃજિત ભાસે ભિન્ન કૃતિ !
હશે શું ચન્દ્રિકા ભૂતળ ઉતરીને ચમકતી ?
જડીબુટ્ટી તોયે વિરલ ફળદાયી તુજ કને,
યદિ ચાહી મૂને વિસરો સધળું ગહારો જ બને :

તને ચાહું એવું જીવનસખી થઈ ચ્છાયા તું મને,
મદ્દલી તો મારી સુરસદનશી સ્વર્ગીય બને ;
વૃથા ને સ્વપ્ન તો સર્જીશ કથમ સંસાર ભટકે ?
સિંચાવીને અતે પ્રકટો સમશે પ્રેમ—તણખો ! !

એ દષ્ટિ

રવિ આથગ્યા,
કમળો નમ્યાં,

ને સૂર્યમુખી વિલાય કે રિસાયલી લલના સમાં :
પૂરાય—વળા પલટાય નવલા રંગ નિર્મળ ક્ષિતિજમાં :

લીલા પથિક નિહાળતો,
ને લોચનો ક્ષણ ઢાળતો,

થાક્યા સફરથી ચરણ વન્દી ચન્દ્ર, સદને વાળતો ;
શ્રમ—તાપ કિંતુ પથિકનાં, એ દશ્ય નહિ નિવારતાં :

વાંકી શિંગડીએ ડોલતું,
ધણ ચાલતું વાગોળતું,

ચતરંગ બજતી ગોપળંસી સૂર સહ કલ્લોલતું,
સહ કંક ધંટડીનાદથી સન્ધ્યાર્તિ સ્મૃતિરસ ઢોળતું :

લીલા પથિક નિહાળતો,
ને લોચનો ક્ષણ ઢાળતો,

થાક્યો સફરથી, વન્દીને ગૌધણ : સદનભણી ચાલતો,
શ્રમ—તાપ કિંતુ પથિકનાં, એ દશ્ય નહિ નિવારતાં :

રવિ ઉતર્યો પશ્ચિમને જ્યમ આંગણે,

પથિ પહોંચ્યો ત્યમ પ્રિય વતનને પાદરે ;

એ ચોતરો, એ ફેવળો, ને એ જળાશય જળભયાં,
કલ્લોલતાં પારેવડાં નિરખી, ઠર્યો—દિલ ના ઠર્યો :

ફળિયાનો મધ ચખૂતરો,

સંમુખ ગૃહનો ઉંબરો,

રાક્ષી ખડી વીજવેલશી, ને દષ્ટિમાં દષ્ટિ મળી ;
ફલણો પ્રકુલ થયો પથિક, શ્રમતાપ સર્વ અમાં ગળી !

કુમસને દરિયે

-*

જે ! આપણા સિન્ધુવિહાર જેવું,
ફિડે ખેલે સારસયુગ્મ કેવું ?
ને વૃક્ષકુંજે ધરો છત્રછાયા
યથા નભે આપણુ બે છવાયાં !

આ એ જ સિન્ધુ, શમણાં મહી જે તરતો,
ન્યાં પ્રાણહંસ અભિલાષભર્યા ઉડતો ;
ને એ જ સારસ સમોવડ આપણે બે,
નહાતાં સખિ ! વનવિહારથી દિવ્ય તેજ :

મીઠો સમીરણ હુંકાળ અગમ્ય રીતે,
સન્દેશ ગૂઢ કથતો યદિ સ્પર્શી ચિત્તે ;
ને એવી ઉરલહરી વહી વારવારે,
સંસારભાર ભૂલવે દરિયા કિનારે :

સંસારીના જીવન સરથું નાવ બાંધ્યું કિનારે,
ઝાલાં ખાતું ધડીક વિરમ્યું મુક્ત થઈ જમ ભારે ;
લેથું એવી, વિરલ પળમાં શાન્તિ, એકાન્ત તીરે,
ને કેં ગાથું જીવનકવિતા ગાજતા ઘેર નીરે :—

ઢોળે કુમ્ભ ભરી ભરી રસ, રસિ ખીલી નભામંડળે,
ને દેવિ ! તુજ સ્નેહશા જળપુરે અખેદિ શો ઉછળે ?
હૃદયની રસઐક્યાર્થો લગની અન્યોન્ય લાગી રહે,
જીવન જે રીત આપણાં રસભર્યા સાથે જ વિશ્વે વહે :

ગુરૂ નામ ખુલ્લે સુવર્ણરત્નમાં, કો માનવી કોડથી,
આવે કિંતુ પ્રચંડ નીરભરતી, ભૂંસાય ને આકૃતિ !
છે ને કાળતુફાનથી જગત્માં લોપાય નામો રખે,
અંધી નિજ તથાપિ સાધત સખિ ! ના કાળ લોપી શકે :

આવી સમાય સરિતા દરિયાવ દીલે,
ગંભીર ધીર વૃત્તિથી જગભાર ઝીલે ;
એ સિંધુશું હૃદય રનેહભર્યું ઉદાર,
પ્રત્યક્ષ આજ અનુભવું યદ્ય એકતાર :

સંઘ્યાં હરો ઉદરમાં મણિરત્ન ઝાઝાં,
છાંડી હરો ઉદધિએ નહિ કો દિ' માઝા ;
તૃષા ન ને ધથિકની તદપિ નિવારી,
તો સિન્ધુમૈત્રી, તુજથી અદકી ન સારી !

જેને હૈરે, નયનવદને શ્વાસશ્વાસે અમી છે,
જેની કાન્તિ જળહળ થતી દિગ્વિજયોતિ સમી છે ;
જેનો આત્મા પુનિત ચરિતે, ધર્મતેજ ભરેલો,
એ બહાદીરો ઉદધિ કરતાં છું વધુ રનેહધેલો.

વિરલ વિહાર

—

નિત્યેય સિન્ધુભરતી સરખી ચડે શું ?
કે પૂર્ણિમા ય હરનૈશ જ ઉઘડે શું ?
વિશ્વે વસન્ત વહતી શું સદાય દીઠી
વિહારની વિરલ, જીવનવેળ મીઠી :

ફેરે સદાય ફૂલડાં વદને રસિલે,
ઉપા નિરંતર નભે નવરંજ ખીલે;
ને ઉદ્ભવે વિચિ હમેશ ભર્યા સલીલે,
એ સૂક્ષ્મભાવ સહજવનના કળી લે :

ફેરે સદાય હૃદયો વદને રસિલે !
સ્નેહભરી જીવનમિષ્ટ ઉપા ય ખીલે !
ને ઉદ્ભવે વિચિ અખંડિત યુગ્મ—દીલે !
ફેરે દિવ્યભાવ-સહરી ન શું નિત્ય ઝીલે ?

નિત્યેય સ્નેહભરતી સરખી ચડે શું ?
કે પ્રેમપૂનમ પ્રતિપદા ઉઘડે શું ?
જેતી અનન્તલહરી શું સદાય દીઠી ?
વિહારની વિરલ, જીવનવેળ મીઠી.

૨૬

સ્વપ્ન સુન્દરીને

—

સરલ હૃદયા શાન્ત પ્રતિમા !
સુશીલ સહુણી સ્વાર્થહી સૌમા !
વિભૂતિ વિભુની,
મીઠી ને સદગુણી,
ન આનન્દે હેણી, હૃવનસખિ ! શાણી શીલવતી !
સ્વભાવે શાણી, ને કુદરતકલાની પ્રતિકૃતિ :

વહન નહિ વિલાસપથમાં ;
વચન નહિ મિથ્યા મમતનાં :
ન મોહે મોહેલી,
ન સમૃદ્ધિ ઘેલી,
ભવે અમૃતવેલી, વિમલ રસના આર્ણવ સમી ;
પવિત્રાત્મનૂ બાલા ! અમર પ્રણયે સિંચતી અમી :

પુનિત ભવના ધર્મ ધરતી ;
કુળભૂષણશાં કર્મ કરતી :
ન આશા માયાની,
ન સ્પૃહા કાયાની,
પતિની હાયાથી, અનુભવતી'તી સ્વર્ગીય સુખો ;
“ પ્રભુ ઈચ્છા ” લાખી, સમવર્તી ધણાંયે દિલદુઃખો :

ધણું ભણ્યું ન વિદ્યુર્ધો તું થઈ :
બણું શોખી ન તું 'શિક્ષિત' થઈ :
ક્ષમાના : નીતિના :
દયાના : પ્રીતિના :

ધણાએ ગીતાના, તદપિ પુણ્યપાઠો, તુજ વડે—
શોખ્યા હું રહેજે, તે નહિ ગહન અંધોપ્રતિ જરે !

વિલય બનતાં કંપતો ગીતો,
 મધુ હવનનો એ યુગ વિત્યો !
 તૂટ્યો તંબૂરનો,
 મહાતંતુ મારો !
 ભવાબ્ધિ કિનારો તુજથી દૂર સુદૂર દિસતો !
 સૂંની સિન્ધુનો કા ડગમગો રહી નાવિક જતાં !!

ચમકી ક્ષણ વિધુત વિરમી !
 વિસરવી ન ને અંતર રમી !
 ચૂક્યા ભાવિ ચીલા :
 રમતે શાને લીલા ?
 ઉષા રંગો ખીલ્યા, સહજ સ્વપને આયમો ગયા !
 પરી શિરે સન્ધ્યા, ભમું ભવશંભુ—એ દિન રહ્યા !

ભવરણ વિષેયે ભમીશ હું :
 અમર તુજ અંધી રમરીશ હું :
 અને ભોળી બાળા !
 પ્રસંગો સૌ ઠહાલા—
 દિનો વિષે કાળા, અકળ બળ દે, એ ચહોશ હું ;
 થવા તારો પન્થી, કુદરતપ્રવાહે વહોશ હું :

તદપિ સહસા અન્તર રહે :
 હૃદય દ્રવતું લાગણી વહે :
 રીને ચે રહેવું :
 ચહું તું તો રહેવું !
 અને વાંચું એવું, અમર તુજ આત્મા પ્રકાશદે
 રહો નિત્યાનન્દી સુમન સમ : એવું હર વહે.

હૃદયપલટો

—

સરવરિયાનાં નિર્મળ જળમાં હંસ કરે કહ્યોલ,
ખાલા ! હંસ કરે કહ્યોલ ;

હંસ કરે કહ્યોલ : ડોલે કમળો લોલવિલોલ,
ખાલા ! કમળો લોલવિલોલ :

સરવરનાં પણ જળ સોશાયાં,
હંસ હડયા ને કમળ વિલાયાં,

સૂકાય રસ, ને સુન્દરતા ગઈ ; રહ્યું પછી શું બોલ ?
ખાલા ! રહ્યું પછી શું બોલ ?

ફૂલડે ફાલી ફૂલવાડીમાં નવરંગી રંગોળ—
પૂરી નવરંગી રંગોળ ;

નવરંગી રંગોળ : હેડે લીલીકમ રસછોળ,
ખાલા ! લીલીકમ રસછોળ :

વાડીનાં પણ ઝરણ સૂકાયાં,
લેતા તરે ફળ ફૂલ કરમાયાં,

ઝાડો રહી ને ચેતન ચાલ્યું, રહ્યું પછી શું બોલ ?
ખાલા ! રહ્યું પછી શું બોલ ?

મણિ માણેક મુક્તપદ્મ જડિયાં, કુન્દનમાં અણુમોલ,
બાલા ! કુન્દનમાં અણુમોલ ;

કુન્દનમાં અણુમોલ : ચમકે તેજરસે તરબોળ ;
બાલા ! તેજરસે તરબોળ :

કુન્દનના પણ ઘાટ ધસાયા,
ઉતર્યાં પાણી ને રત્ન છવાયાં,

તેજ ધટયાં ને નૂતનના ગધ, રણું પછી શું બોલ ?
બાલા ! રણું પછી શું બોલ ?

અંતરતરના ઉર્જવળ રથળમાં આત્મ કરે કલ્લોલ,
બાલા ! આત્મ કરે કલ્લોલ ;

આત્મ કરે કલ્લોલ : જીવનજૂલે રસહિંચોળ,
બાલા ! જૂલે રસહિંચોળ :

અનંતરનાં પણ દ્વાર વસાયાં,
આત્મકમળ ઉધરયાં—ખીડાયાં,

અથો અથો આનંદ જીવનનો રણું પછી શું બોલ ?
કરવાં નિઃધારો અંધોળ !

સંસાર-માળીને

—

માળીડા ! તારી વાડીએ વાય ઉન્હા વાયરા !
ધીકે ધરતી ને ઉંડે તણુખા ઉર માલરા,
બડકા ઉર માલરા રે—માળીડા !

લીલી લીલી વૃક્ષવટા ક્યાં ?
ફૂલડે ફાલી કુંજલતા ક્યાં ?
ક્યાં છે વિસામો હેતા સોજા સોજા ઊંચરા !
હું ફાળા ઊંચરા રે—માળીડા !

ખુલખુલ કોયલના મિઠૂડા,
મેના શુકના ટહૂકડા,
સૂનો સૂનો સૂણું : લાગે સૂરો યરડાયલા,
કંઠે તરડાયલા રે—માળીડા !

નિર્ભળ જળ-ઝરણાં ઝરતાં,
રવિ રશિ તારક તારતા,
બન્ધે દુર્ગન્ધે દિસે પાણી હોળાયલાં,
અમૃત હોળાયલાં રે—માળીડા !

સિઝયા તખ્યા મુસાફરના,
જીવતરની મોંઘી સફરના,
વંઠે—વેરાય સરખ્યા દેવોના ડાયરા,
ધરધરના ડાયરા,
કુળકુળના ડાયરા રે
સંસારી ! તારા મન્દિરિયે વાય ઉન્હા વાયરા !

૫૨

નહોરતાંને નહોતરે

-૪-

અમૃતચોપડિયાં બજે, મંદિર મંગલનાદ ;
અરુણ સર્ધને ઉતરે, ઈશ્વર આશીર્વાદ :

ચાલ, સખિ ! ચાલ, રમેલગંગાને કાંકડે,
ઉપાનાં તેજે અંધાળવા :

• ગૂર્જરીની કુંજકુંજે ટહૂકંતી કોકિલા,
જઇએ રસરાસે કલ્સોલવા :

બોલા કલંક ચાદલો, કૂપ્યો સાચર નીર ;
ખેદોડ મકરના પ્રાચિમાં નિર્મળ કંચનકિર :

ભેને, સખિ ! ભેને કૂટે કસુમ્બલ ટસરો,
અણબોટયાં ફૂલડાંની ફેરમ ફેરે ;
ફેરે વસંત, વાય મલયાનિલ મિઠુડો,
ધરધરની રાજ ! ગૂજરાતણુ ગ્દોરે :

રતનાકરનાં મોતીડાં, માનસસરના હંસ ;
પંખાસરનાં પદ્મ ને મધુવનના મકરંદ :

ઝીલો, સખિ ! ઝીલો સ્નેહ-સૌન્દર્ય નૂજવાં,
ઝીલી ઝીલીને ભેટ ધરીએ ભોમે ;

ભોમે સામ્રાજ્ય આજ સ્વાતંત્ર્ય સોલભાં,
કલ્યાણક આણુ જેની સૂરજ સોમે :

—ચાલ, સખિ !

॥

આત્મગૂજન

-૪-

મેઘલી રાત મહીં ધ્રુવતાણે તારણો,
ચમકે ગગનગુહા ભેદી છ રે;
જુગજુગના જોગીરો એકાકી હંસલો
નિરખે પ્રકાશરેખ એવી છ રે :

ઘેરે આકાશ, ઘેરોઘેરી વાદળિયો,
નમરી નિશમહીં મહાલવાં છ રે;
ધનને ઘેરેલ જોખ રૂપેરી ચાંદલો—
ચમકે તે દિશ મારે ચાલવાં છ રે :

ભરતી ને ઓટ સ્વલ્પ સિન્ધુના ઉભરા,
ડોલતી ન દીઠ દીપદાંડી છ રે;
ભરકા ને છાંય—વૃષ્ટિ મધ્ય ગિરિ ગાજતો,
નિઝલ સમાધિ એમ માંડી છ રે :

તૂટે ઓ આલ ! ખૂટે ધરતીના રસકૂપ,
ધીકો દિગન્ત ! કાળવીને છ રે;
મલયને પૂર સ્વયંનૂર તરે હંસલો,
સનાતન સત્યથી જ લીને છ રે.
—મેઘલી

૬૬

૮૭

માયામૃગ

—

“કામળ ચરણે કુસુમ ચોંપી, મેલતો રે
 “પેલો પંપાસરોવર ખેલતો રે,
 “રૂડો કાંચનવર્ણો કુરંગ રે; મોહ્યું મન
 “માણસ એને ભેધને રે:

“એની ચમકંતી ચપળાશી આંખડી રે,
 “સોહો શિંગડીઓ શિર વાંકડી રે,
 “રોકે જાંચી ને ભરતો છલાંગ રે; મોહ્યું મન
 “માણસ એને ભેધને રે:”

“ધેલાં બેણ શાં વાર ઉચ્ચરે રે?
 “નથી ઉજળાં એટલાં દૂધડાં રે,
 “એ તો સન્ધ્યાશા કનક કુરંગ રે; માયામૃગ
 “જનકી! ના મોહીએ રે:

“કરણે સૂર્ય, નયને નવ દીઠડું રે,
 “કદિ બ્રહ્માજીએ હીમથી મઢ્યું રે,
 “જન યશુ પ્રાણી વ્યોમ વિહંગ રે; માયામૃગ
 “જનકી! ના મોહીએ રે:”

“મૃગ સાચો, તો મદ્દલી સંધરે રે,
 “હશે દંભી તો શું જશે આપણું રે?
 “પૂરો આશાભરીને ઉમંગ રે; મોહ્યું મન
 “માણસ એને ભેધને રે:”

“વહો સ્વાસ્થની શીદ શ્વિએ રે!
 “પ્રાણી વાંક વિના કેમ પીડીએ રે?
 “છેડો ભોળપણે મા ભુજંગ રે; માયામૃગે
 “જનકી! ના મોહીએ રે:”

“જેવાં મૃગયાખેલન માલરે રે,
 “વાંચુ, વિદ્યા કેવી વસ થાય છે રે,
 “છાડી બાણ, વિધિ મૃગ અંગ રે; મોહ્યું મન
 “માલરું એને જોઈને રે:”

“વરીવિદ્યા તે કેમ વંઠાવીએ રે?
 “સમે પરાક્રમે પંકાવીએ રે,
 “પરમાર્થે વહે પુણ્યગંગ રે; માયામૃગે
 “જનકી! ના મોહીએ રે:”

“જાણ્યું, છાના રહો અલખેલડા રે,
 “નહોતા જણ્યા આવા ધરવેલડા રે,
 “છેક ક્ષત્રિધરમતો શો ભંગ રે; મોહ્યું મન
 “માલરું એને જોઈને રે:”

“હોયે શશ તે સિંહશુ જૂઝતા રે,
 “નહિ દુર્જન—દીનને દૂભતા રે,
 “મારે ખેલવાં જળરાંશુ જંગ રે; માયામૃગે
 “જનકી! ના મોહીએ રે:”

“અમથા બરમાલી લોચન બીજવો રે,
 “યથા સંસારી તો મન રીઝવો રે,
 “ધરથી જલ્થા ન્હોતા આવા ઢંગ રે; મોહું મન
 “માલ્ય એને જોઈને રે:”

“વસી મન્દિર દહં મુખમાગણાં રે,
 “વનવાસીને શાં આવાં રસણાં રે,
 “જાને કાબુમાં મન—માતંગ રે; માયામૃગે
 “જનકી! ના મોહીએ રે:”

“મોહ્યા મોહ્યા ચાર મૃગચર્મથી રે,
 “મહા મુનિ કે સંત જોગી જતિ રે,
 “લાગ્યો મુજને યે રસરંગ રે, મોહું મન
 “માલ્ય એને જોઈને રે:”

“જોગી જતિનાં જીવન જીજ્ઞવાં રે,
 “મત પાળ્યાં તે આપણે પૂજવાં રે,
 “બને બેતાલી નહિ તો મૃદંગ રે; માયામૃગે
 “જનકી! ના મોહીએ રે:”

જલ્થા હઠીલા જોગી ને રાજવી રે,
 એમ હઠેભર્યા સીતા સાધવી રે,
 મોહો અન્ધ યથા મતિમન્દ રે; રમુપતિ
 સંચર્યા મૃગ મારવા રે:

હર્યા કુરંગ કંચુકી કારણે રે,
 હર્યાં જનકી દાનવ શાયણે રે,
 બોર્યાં અણવાંચથો યુદ્ધ મસંગ રે;

સીતાસતી
 શોચતાં 'શોકવાદીએ રે:-

“ માયા—મોઢે જાપિ મુનિ શાળવી રે,
 “ કેક પડયા, સંતાપ્યા શાપથી રે,
 “ ગજયાં ગૌરવ, થઇ તપ ભંગ રે.

માયામૃગ
 “ મોહથી નવ પાળવો રે.”

ભૂલી ‘સ્વદેશી’નાં જાત—બહાસને રે,
 જો ન જાણી ‘માયામૃગ’—જાળને રે,
 કરે અધીન—‘વિદેશી’ આંગ રે,

ભરતમૃગ
 રોહથી સંભાળવો રે.

❦

નવકેહવતી

—

નવમેઘભરી નભવાદળીશી રસબાલા !
સા અન્તર ભરઅભિલાષ આવે ઉઠાળા ?

તુજ યૌવન—અન્તરભાવ—હુપે શું અબોલ રહે ?
દેતાં ઢાંકણની છાંય હુપે કયમ સૂર્ય કહે ?

નભ ચમકે તારકતેજ—સમોવડ દેવકીર્તી,
કામણદોળ્યાં તુજ નેન એવાં, કાઠવતી !

મત પૂજન દર્શન ભક્તિચૂંથા ભાવે ખેંડેની !
તુજ હેડાના ધળકાર, ચહે શો વર, કહેની ?

કળીં ખોલે ને થાય કુસુમ, સજે રૂપ ને ખુરબા,
તઠે ઉપવન—માતૃવિહાર, ચડે સુરશિર પૂજો;
હવે ખીલતાં સખિ ! સર્વાંગ, મટીને પિયરતણી,
રણકે નૂપુર—ઝંકાર, કીયા દિલ દેવભણી ?

હોઈ પામે પદ્મ વિકાસ સરવરની તીરે,
તેનો રવિશુ દ્રષ્ટિ દોર; નહિ જનની નીરે;
શાણી સજની ! તહારી વસન્ત સમોવડ દેહલતા,
રવિશા તર-વરશુ ઢાળી ધરે નવપદ્મલતા:

ને અખંડ હો સૌભાગ્ય પુનિત લગ્ને પરણી;
જયમ સોહે બ્યામ-લલાટ ચન્દ્રકેશી તરણી.

મહાભર-કોડિલી

“ વેલી ખાલેલી રંગરમણે ચડે ને !

“ અટેલી તરની ડાળે અડે, ને ! આશાની વેલ !

“ ઉરના ઉલ્લાસ એમ ફરકે શા મુખડે ?

“ શણગાર્યો થાળ પૂષ્પ-અક્ષત કુંકુમે ને !

“ શાને સાહેલી ! ઘેલી ઘેલી ધૂમે ને ! સાચું કહે પ્હેન !

“ હૈડાંનાં હેત આજ નમણે શાં નીતરે ?

“ છાયો નભ મેઘ, માંછ વીજળી ઝખૂકે ને !

“ આવડાં શાં તેજ આજ તારાંય લખૂકે ને ! સાથી એ પ્હેન !

“ જીવનની ન્યાત આજ નવતેરી ઉઘડે ? ”

“ ઉન્હા હવે વનવાયરા, લાગે શીતળ હેમ;

“ પૂષ્પ પરિમલ ભરી ભરી, અગમ્ય અર્પે પ્રેમ : ”

—“ એ...મ ? ”

“ કલરવ પંખીનો કદ, મનને હવે મધૂર;

“ રટે પપૈયો પિયુ પિયુ, આલેખી મમ ઉર : ”

—“ નર...ર ! ”

“ ંહાલી કુદરતની કળા, ંહાલી વિશ્વલીલાય ;

“ ંહાલાં અમૃત દેવનાં, પ્રાણ ભરી પીવાય : ”

“ અરે વાહ !

“ ફૂટેની એ પ્હેની ! ત્હારે એકાકી વાસ ને,

“ ઉઘડયા અણુદીઠ શા પ્રેમના પ્રકાશ ને ? વરઘેલાં વેણુ—

“ ગાજ'તો ઘેરે નાદ ઉરનિધિ ઉઘળે ! ”

“ ઉઘળ'તો, ગાજ'તો ઉરનો અમ્બોધિ ને,

“ આતમનો અન્દ એક સુહાગી શોધો ને, પૂછા મા પ્હેન !

“ રમણે ચડેલ ચિત્ત આંદલે ને ચૂડલે ”—

—વેલી

વિભોગણ

—૧—

અમૃત પાઈને રે કે ઉઘેયાં ઝાલે સાહેલડી !
વિભોગે વખરાં રે સમ્ભારણાં સાલે સાહેલડી !

તારક-મૂંઝા રે કે ઝગન-ચન્દ્રવો સાહેલડી !
શીને વાદળ રે કે વેધ એનો વરવો સાહેલડી !

આંસુભીનાં રે કે લોચન શતાં સાહેલડી !
પહેર્યાં પટકુળ રે કે એમ ભીંજતાં સાહેલડી !

જપ્તું ન ધરથી રે શું વિભોગે વીતે સાહેલડી !
મેના પિંજરીએ રે કે પરવશ પ્રીતે સાહેલડી !

હંસલડીણાં રે કે સરવરિયાં સૂતાં સાહેલડી !
સૂતી સોર રે કે સ્મરણોથી નૂનાં સાહેલડી !

અધાર વગડે રે કે એકલડાં રહેવું સાહેલડી !
પાપરૂં પરણી રે કે પરહરવું એવું સાહેલડી !

ભર્યો ભાદર રે કે વળીવળી વરસે સાહેલડી !
તરણી ટવણું રે વણુ ઝાલમ દરશે સાહેલડી !

પૂર ચડિયાં રે ના નદીએ ઉતાર સાહેલડી !
તપું કાંઠે રે કે પિયુ સામી પાર સાહેલડી !

ઝહે તો કૂહાળ્યા રે કે જળશુ સંદેશ સાહેલડી !
ઝાલમ આળ્યા રે કે "ધન"—રસામ વેપ સાહેલડી !

મ્

સ્નેહ રસણાં

ચન્દનતલાવડીની તીરે સાહેલડી !
 પાણીમાં ગઈ'તી ઉઘડતે ખેર ;
 બહાણાં નીતરેલ નીરે સાહેલડી !
 દીઠડાં કાંઈ કાંઈ કૌતુક ઔર :

—ચન્દન

જળને ઝાલે જળદેવી સાહેલડી !
 ઝૂલે ઝૂલે ને સ્નેહલીલા લખે ;
 દિલમાંની વાત કોને કહેવી સાહેલડી !
 માને તો મારી એક ક્યની કથે :

—ચન્દન

સન્ધ્યાનો ચંદ ચડ્યો રમણે સાહેલડી !
 પોયણે પોયણે રજની રમે ;
 કમલિની વિલાતે વદને સાહેલડી !
 ભેતી ને રોતી જળખોળે નમે :

—ચન્દન

ઉગી ઉગા ને ડુબી સન્ધ્યા સાહેલડી !
 કિરણે કિરણે કમળો ખીલે ;
 ચક્રાર, પોયણાં ને ચન્દ સાહેલડી !
 સૂતાં પેરેડને પ્રકારા સલીલે :

—ચન્દન

બેઝયો ધડ્યો મહેં તો નીરે સાહેલડી !
 નીરે કમળોની કુળી ડાયા ઢળે;
 ભેતી ને મ્હોતી સરતીરે સાહેલડી !
 તીરે કાયાના પડછાયા પડે:

—ચન્દન

ચડતીની ભરતીના ભાવે સાહેલડી !
 બેડલું ભરીને સંચરતી સખિ !
 ઉડતો મકરંદ આવે સાહેલડી !
 ઉધડે ઉરપાંખડી નાથ નીરખી:

—ચન્દન

આને સરેશ્વર ધાંડે સાહેલડી ?
 સાંભર્યાં ને આસર્યાં સ્નેહ રસણાં;
 બહારે બહારમનાં, આંગણે સાહેલડી !
 હૈયાં ભરીભરી લીધે માઠણાં.

—ચન્દન

૪૬

પ્રેમનો પ્રશ્ન

ફૂલગૂંથી સેંથી, સખિ ! ગજરે અંખોડલો;
રૂંઠું એવું આમ, મહીં પૂનમનો ચાંદલો :

કળા	સજેલ	ચાંદલો,
અમી	બરેલ	ચાંદલો,
રસની	રેલ	ચાંદલો,

ફૂલગૂંથી સેંથી, સખિ ! ગજરે અંખોડલો :

શીતળ ધવળ ચન્દનીમાં, સુગિટ સકળ ન્હાય બહેન
અમૃતની અંજલિનાં પાન વિમળ થાય બહેન !
જીવન જીવન, પ્રસન્ન મન ગીત નવલ ગાય બહેન !
ચન્દ્રદર્શને જ ત્હોય જલધિ વિજૈળ થાય બહેન ! !

સજની રે, મારો સુહાગી ચાંદલો :

નયનન્યોત	ચાંદલો,
હૃદયહેત	ચાંદલો,
આત્મતેજ	ચાંદલો,

પામ પ્રેમ,

તેમ તેમ,

હૈનેની બહેની, એમ કેમ—

અધિક અધિક થાય મુજ વિજૈળ પ્રાણ—મારલો ?

—ફૂલગૂંથી

“ જનનીનાં જોમ ”

—

ઉપવનનાં ફૂલફૂલે પૂરું,
 બહેન ! તોય ગમતું નથી;
 બહાલમનાં વસ્ર છાનો ચૂરું,
 એન ક્યાંય પડતું નથી;
 પાણીનાં જાડે જળતીરે,
 બહેન ! તોય ગમતું નથી;
 દર્શને સંચરે મન્દિરે,
 એન ક્યાંય પડતું નથી;
 વસ્ત્રભવિહાર સાવ સૂના,
 બહેન ! ત્યાંય ગમતું નથી;
 દિમજના ભાવભીના ઉન્હા;
 એન ક્યાંય પડતું નથી;
 રાસ ખેલું અજવાળી રાતે,
 બહેન ! તોય ગમતું નથી;
 વળગું ભરબહાલ રસવાતે,
 એન ક્યાંય પડતું નથી;
 અંગ સજ્યાં ચાંદલો ને ચુરી,
 બહેન ! તોય ગમતું નથી;
 સુવા બિછાવું સેન રી,
 એન ક્યાંય પડતું નથી;
 ન જોડે કસાથી કે કંઈએ,
 ચિત્ત હોય ભમતું સખિ !
 “ જનનીનાં જોમ ચંદ્યાં હૈયે,
 “ એવેન ક્યાંય અમથું નથી ! ”

શહેરી પરોણા

—૪—

ઝાલપની વેગવતી અવધો વિતાડી,
જરો શું માયા લગાડી? પરોણા !
જુગશી જુદાઈ કેમ રહેશું હો શહેરી ?

ધેરાધેરા ધંટીના નાદે સતેલા,
ફકરો જમાડે ળેલાળેલા, પરોણા !
તેથી શું દિલડાં ઉઠયાં હો શહેરી ?

પ્રકાશ, પાણી, અન્ન, વાયુઃ અણખોટયાં,
ગામડાનાં શું ન ગોઠયાં? પરોણા !
જુગશી જુદાઈ કેમ રહેશું હો શહેરી ?

ખીસોરી સરવરનાં નીર શું ન રચ્યાં ?
પનિહારી—ખેડલાં ખૂંચ્યાં? પરોણા !
જુગશી જુદાઈ કેમ રહેશું હો શહેરી ?

ધીંગાં ધીંગાં દોર મારાં સોરશે સતાં,
જૂહો તો દહાં દૂધ ઉઠાંઉઠાં, પરોણા !
જુગશી જુદાઈ કેમ રહેશું હો શહેરી ?

માખણ, ધી-સોળાં ને છારા, મીઠાં મહેડાં,
 ઠાર્યાં ના-દેઠ પૂરાં મહેડાં, પરાણા !
 જુઝશી જુદાઈ કેમ રહેશું હો રહેરી ?

લીલી લીલોતરી ને હરિયાળાં ખેતર,
 દીઠાં ના ચારુ ચરોતર, પરાણા !
 જુઝશી જુદાઈ કેમ રહેશું હો રહેરી ?

શેરીએશેરીએ શિશુવન્દ—લીલા,
 કુંજકુંજે કલ્લોલે કાઢિલા, પરાણા !
 ગોઠે તો ગામડે આવશે રહેરી !

મહેમાની મનમાની કીધી ના કીધી,
 વદાયની વાટ શીદ લીધી ! પરાણા !
 ગોઠે તો ગામડે આવશે રહેરી !

અંખી

—

પતિત—પાવન ગણી પ્રભો ! મન્દિર તુજને પધરાઓ;
પતિત તપે પણ દ્વારખ્હાર, નવ દર્શન અવસર આઓ !
તવ ત્યાંથી તું પરવરે—

સૂતાં મૂકી મન્દિર, વન ઉપવન કુદરતસહ વિહરે :
જય જગદીશ હરે !

સ્નેહ શુદ્ધિ શચિતા સૌન્દર્યે ધર્મ કર્મને યોગે,
વિરલ સંત સાશુવર પ્રાગલ્ભ્ય ભોગી જતિને ભોગે,
જ્યાં સાચા ભક્ત સ્મરે—

સર સરિ નદ સાગર ગિરિ ઝરણાં સહ રસરૂપ સરે :
જય જગદીશ હરે !

જય તપ પૂજન સ્મરણ મધૂરાં અધૂરાં અધૂરાં જાણી,
 ગંગા જીમનાં ત્રિવેણી તીરથ—તટથી દૃષ્ટિ વાળી—
 ને વસંત જ્યાં ઉઘડે,
 જઈ તરે ફળ ફૂલ સમીર સુગન્ધે હીમ આકળશ કરેઃ
 જય જગદીશ હરે !

શુક મેના કોકિલ પુલપુલ મુખ મયૂર કલરવ કરતો,
 સૂર રાશિ તારક ધન વીજ તેને સ્વરૂપ જૂઝવાં ધરતો,
 પણ ક્યાં મુજ અંતરતરે ! !
 હીન પામર દુઃખ દયા કરુણપથ પુણ્યશાળીને વરે,
 હેક અરે ! મુજ એકમતિ કયમ લીધણુ રૂપ ધરે ?
 ચહું, જીવન તુંચો ભરે.

૨૬

પ્રલયના પડધા

હમ્યા પાપના ખેર અધોર પિતા !

ધોર પ્રલયના પડછન્દ પડે :
તપે તાપના ખાર અપોર પિતા !

શીળી છાંય ન સંસારને વગડે :

—૭—

રસહીન થઈ ધીકતી ધરતી,
ઝડપી અકાળક્રમે ફરતી,
જુકાં જવાહીરે ચડતી ભરતી,

સડે રત્ન પડયાંપડયાં ઉકરડે :
શિર શાપતણાં ખનધોર પિતા !

ધરી બાદલ લીધણતા ગગડે :

—૮—

દેશ દોલત વિદેશ ભય વહી,
ઝવિવિધા વસુએ વેચાઈ રહી,
મૂલ ફૂલડાંનું મૂલવાય અહીં,

ફાલી કંટક ગહાલે સ્વચ્છન્દવડે :
દંડ, બંડ ને દમનદોર : પિતા !

નૃપ નહોર છેક થઈ કનડે :

—૯—

ભવબન્ધન જન્મથી ભાગ્યે જડયું,
અંગ, બન્ધનથી વણ માગ્યે મઢયું,
મુક્તાત્માને ગુલામીશુ પાતું પડયું,

પિંજરીએ પંખેર—પાંખો ફરડે :
તુજ પાયમાં દોર, તું દોર પિતા !

પુણ્યપ્રદરોડ પેખી આંખો ઉધડે :

—૧૦—

૪૬

ભવાટવિ

—

ભૂલી પન્થ ભમું દિનરાત રે,

કોઈ સન્ત ખતાવો છ વાટ :

હો સૂરજ વળી આયમે એવી નહોતી મહારી મૂળ ભોમ;

જ્યોતિ અખંડ હો જહીં જેનાં તેજ દળે વિંધી વ્યોમ :

કોઈ સન્ત ખતાવો એ વાટ :

—ભૂલી

સંસારને ઉન્હે વાયરે યાય ધરધરના દીપ ગૂલ;

જીવન એવાં અહીંનાં બેલિયાં, મારે મુલક અમરોનાં કુળ :

કોઈ સન્ત ખતાવો એ વાટ :

—ભૂલી

ઉમાને અધરે ખીલતો ને સન્ધ્યાને કાંઠે વિલાય;

એવા રે સ્નેહને સોણુલે માંડે જીવતર ઝાલાં ખાય :

કોઈ સન્ત ખતાવો દિવ્ય વાટ :

—ભૂલી

પગલે પગલે પાવક પ્રજળે, આંખે ઠર્યો અન્ધકાર;

પામર દેહની પીઠ પડી, વહી ભરણુકેરો ભાર :

હવે સન્ત ! દોરો સુરવાટ :

—ભૂલી

૩૬

જીવનરસ

—૨—

જીવન-રસ પંથ હો સન્ત ! અનન્ત :
 વધતાં વધે વાટ,
 જોગીડા ! રણનાં રૂપ વિરાટ !
 પિપાસુ ટવળે વણ જળધાટ :
 ડગલે ડગલે વેળૂ—હુંગર,
 દરદર અંઝાવાત :

—જીવન

નહિ આકળ નહિ મેઘ,
 જોગીડા ! નહિ શીત અરણ્યં બહેલુ !
 ભભૂકે દવ—ભડકા દિનરે'ન :
 જળજળ પ્રતિપળ અંખે ચાતક,
 અક્ષાભર રિથર નેલુ :

—જીવન

ધૂધવે રણરોઝો ઘોર,
 જોગીડા ! સાગર અબટ પહોર :
 ઝીલે અમીવર્ષા ચન્દ્ર ચકોર :
 એક ચહું ઈશ—કરુણાબિન્દુ,
 રસસિન્ધુપ્રતિ દોર :
 જીવનવન કળવા ફૂલ—વસંત

સફર

હો માછીડા ! હોડી હળવેથી હંકારજો :

રહામે સોહાતા દૂરદૂર તીર,
એક જુગજુગના નેશીને કુટિર,
મારે ઉતરવું અણભીંચે ચીર : —હો માછીડા !

ધૂમે ચોગમ તોફાની સમીર,
ચડયાં ઝાલે અગ્નિધિકેશાં નીર,
શઠ ઝાલે ને ઝાલે ખમીર : —હો માછીડા !

આલ છાયો ઘોરખો ગંભીર,
વીજ ચમકે ને કંચે શરીર,
વારકે હેડુંચે ભોળું અધીર : —હો માછીડા !

દિવ્ય દેખાતા દૂરદૂર તીર,
ઝગે જ્યોતિઃ તે તોડે જંજીર,
નેયું જીવનનું પ્રયુ જવાહીર :
રે ! પ્રયુ જવાહીર,

હો માછીડા ! હોડી તે કાંઠે ઉતારજો.

કીસ્તી

પ્રભો ! તુજ આશરે ભરસિન્ધુમાં જૂકાર્વો છે કીસ્તી :
ધને છાથું શિરે ખાદલ, નીરે ઝાકાર્વો છે કીસ્તી :

—પ્રભો !

દશે દિગન્તને ઘેરે વિકળ વટોળ તોફાને ;
ઉછળતાં મોજ આરમાને, ખરાખે ખેલતી કીસ્તી :

—પ્રભો !

નથી લાથું, ખલક ખાલી ! નથી નાવિક સંગાથે ;
યકીનથી એકલા હાથે ધપાવી તુજ દિશે કીસ્તી :

—પ્રભો !

ભયંકર પ્રાણીઓ ધૂધવે, હલેસું હાથમાં છેલ્લું ;
ન હરગીજ પાછો હડસેલું, જૂકાર્વો જે મિથે કીસ્તી :

—પ્રભો !

નિશા કાળી, જળે કાળાં, ન લાળું કયાંહિ અજવાળાં ;
પલકે ઝળકે ગગન વીંધી, ચલે તેજલ નીજે કીસ્તી :

—પ્રભો !

ખંધો પાગલ, નથી પરવા, જગત્થી ઝંખના નોખી ;
મઝલ એ દૂરની તાકી, ધૂમાણું હરનિશે કીસ્તી :

—પ્રભો !

ધ્રુવે સંધાયલી કીકી, દિથે તે પ્રેરણા પીતી ;
ન જાણું કયાં ધડેલાતાં દીધલ ત્હેં કાય ને કીસ્તી !

—પ્રભો !

પ્રભો ! તુંજ કાંઠે ભવસિન્ધુથી જૂકાર્વો છે કીસ્તી :
અનંતર તેજખિન્દુથી પ્રભો ! જૂકાર્વો દે કીસ્તી.

શારદા પૂજન

—

૧

વર્ષાનાં નલઅમૃત નીતર્યાં,
હરિયાળી સોહે રસભોમ ;
કચનવર્ણાં કિરણ ઉધડયાં,
ને લાગે રઠિયાળું બ્યોમ ;
ઉપા પૂરે આંગણ રંગોળ,
સૃષ્ટિ આજ કરે કલ્લોલ :

જનતા નમે, વાગે ટંકો,
ગગડે દૂંડુભિ દેવતાણાં ;
સુહૃદ-હૃંકરો પરાગવન્તો,
વાયુ વાયે વધામણાં ;
કોમળ તેજતણે અંધોળ,
સૃષ્ટિ આજ કરે કલ્લોલ :

તરુવર—તરુવર મંજરી મ્હોરે,
પરોડના પ્રકટતે ખ્હોર ;
ફૂલડેફૂલડે ફોરમ ફોરે,
ને નાચે યનગનયન મોર :
ખીલો લીલોતરી લોલચિલોલ,
સૃષ્ટિ આજ કરે કલ્લોલ :

પ્રકટયાં લક્ષ્મી કમળે કમળે,
વધાવવા દેવી સાક્ષાત ;
અમરપુરીથી કુંકુમપગલે,
આજ પધારે શારદમાત :
તેથી હર્ષતણે હિરોળ ;
કેવળ સૃષ્ટિ કરે કલ્લોલ :

મનુકુળને મંદિર ચમકારા—

કરતી જળહળતી દીપમાળ ;
 દેવઝીકીશા નવલખ તારા,
 નભ ચડીં નિરખે લીલા રસાળ :
 આનંદોત્સવ રસતરખોળ ;
 સુષ્ટિ આજ કરે કલ્લોલ :

શારદ-પૂજનને શુભ ઢાણે,
 સને લોક પૂજસાધન ;
 આચમની, ખાલી તરલાણે,
 જ્યોતિષિ ધરધર લે આસન :
 વહે બ્રહ્મવિદ્ આશિષખોલ,
 સુષ્ટિ આજ કરે કલ્લોલ :

દેવદેવીઓ સાક્ષી રથાખ્યાં,
 નવે ચોપડે આરાભયાં ;
 ધૂપ દીપ નૈવેદ્ય પૂજયો,
 પંચામૃત ફળફૂલ ધયાં :
 તન વજ્રાભૂષણ અભૂભોલ ;
 સુષ્ટિ આજ કરે કલ્લોલ :

મંત્રે કીધ આવાહન પૂજકે,
 સૂણ્યા ન સૂણ્યા વીણાતાર ;
 મયૂર-વાહિનીને સૌ ઝંખે,
 ઝગ્યા—શમ્યા નૃપુરઝંકાર :
 ત્રારયાં દેવી નિરખી ડોળ ;
 સુષ્ટિ શીદ કરે કલ્લોલ ?

ફટ ભૂંડી આવશ્યાજી, ને—
 ભક્તકર્મા ભક્તોય ભૂંડા ;
 વરી વેચે વિદ્યા પાજી, એ—
 માજીને પડિયાં કુંડાં !
 ત્યજી મહાજનની મહોક્ષાત ;
 પળ્યાં પૂઠ દર્ષિ શારદમાત :

વટમંડપશી હટી મદૂલી,
 સરોજ-સરવરશી નિર્લેપ ;
 સાહિત્ય-પૂજી કૃષ્ણી, કૃષ્ણી,
 વસે અભણ્યા કવિવર એક :
 કુદરતઅંકે કરે વિહાર ;
 ગૂંથે સરજન તારેતાર :

રસ ઓજસની રમજટ નભે,
 ક્ષણેક્ષણે નવકલા ખીલે ;
 અપનાવે તે પ્રકાશ પામે,
 લોકડિયાં સ્થતું ઝીલે :
 એમ સાધતાં જનકલ્યાણ ;
 ઘટઘટ કવિ ધૂંટે ગિર્વાણ :-

“યા કુન્દેન્દુ તુષાર હાર ધવલા યા શુભ્રવસ્ત્રાવૃતા
 “યા વીણા વરદણ્ડમણ્ડિતકરા યા ચેતપન્નાસના ।
 “યા બ્રહ્માચ્યુતશબ્દકર પ્રભૃતિભિરદૈવૈઃ સદા વન્દિતા
 “સા માં પાતુ સરસ્વતી ભગવતી નિઃશ્લેષજાહ્યાપદા ॥”

આશ્વિનની અધારી અમાસે
 મનહર એહ મદુલી માંલ ;
 અવગાહન કવિ કરે પ્રકાશે,
 સમીપ શારદમાત મુહાય !
 દર્શનમાં કવિ તન્મય થાય ;
 ને મધૂરો મલયાનિલ વાય :

ધૂપ દીપ નર્થો પૂજન પૂજપો,
 નથી નથી નૈવેદ્ય કરાં ;
 તોય ગણી પોતાનો ચાપ્યો !-
 શારદ, કવિને વદન વસ્ત્રાં :
 મદુલીએ મંગળ વર્તાય ;
 અગમ્ય એ મહીને મહિમાય :

ભર્યો ભર્યો ભવદરિયા હોળે,
 મનુ ભરતી-એટ પછડાય ;
 નંદાતે નાવડિયે ખોળ્યે,
 દેવીનાં કયમ દર્શન થાય ?
 જવલંત જવન જ્યોત અટોલ ;
 કેવળ ત્યાં નિર્મળ કદલોલ.

૩૬

કલ્પનાપંખી

—

ધનધોર ઘટા નભ છાઈ રહી,
ચપળા-ચમકાર થયો ન થયો ;
વીંધી વાદળ વીજ છૂપાઈ ગઈ,
દીડી ના દીડી ને બાણકાર રહ્યો !

લીલી આમ્રકુંજે વન કાચલનો,
મિકુંડો ટફકાર સુણ્યો ન સુણ્યો !
ઉડી કાચલ ને પડી કુંજ સૂની :
શોધું વ્યર્થ નમેરીને હૈયાસૂનો !

પુણ્યમંદિરના ઘેર ધુમ્મટમાં,
પડવો પ્રભુનાર્મો પડ્યો ન પડ્યો ;
વેગે વાયુસહે પડછન્દ વહ્યો,
ફરી ફરિ ન એ શ્રવણે ઉઘડ્યો !

એમ ઉઘડતે દિન ઉરકુંજે,
કવિતા જરી ઉઘડી ના ઉઘડી ;
વ્યામબિહંગશી કાણ આવી—
ન આવી ને કલ્પના હૈયાને હોજ ખૂડી !

ટિપ્પણ

[કેટલીક કવિતાઓનું]

મંગળઘાટી [પાનું ૧૦, છઠ્ઠી કડી]

ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ છે, કે કાર્યેજ અને રોમ વચ્ચે ત્રીજી વાર વિગ્રહ મંડાયો ત્યારે, યુદ્ધસામયી ખપી જતાં, કાર્યેજની વીરાંગનાઓએ, નાગની ફણાનો ખયાલ આપતા શિરકેશને કાપીકાપી, તેને કામઠાંની તાંતો તરીકે ઉપયોગમાં લીધા હતા—એ ભાવ આ કડીમાં વ્યક્ત થયો છે.

પરશુરામ-પરાજય [પાનું ૧૪]

પ્રસંગ વાલ્મિકી રામાયણમાંથી લીધો છે. એવી પુરાણકથા છે, કે મહોન્મત્ત સહસ્ત્રાર્જુન, પરશુરામને હાથે હણાયા પછી, સહસ્ત્રાર્જુનનાં સંતાનોએ પરશુરામના પિતા જમદગ્નિનો જીવ લઇ, પોતાના પિતાનું વેર વાળેલું. તેથી પરશુરામ ક્રોધ્યા; તેમણે સહસ્ત્રાર્જુનના સર્વ પુત્રોનો વધ કર્યો—એટલું જ નહિ, પણ ક્રોધના આવેશમાં, તેમણે તમામ ક્ષત્રિવંશનું નિકંદન કહાડવાની બીષણ પ્રતિજ્ઞા લીધી તે તેમને હાથે એકવીસવાર નક્ષત્રિ પૃથ્વી થઇ.

अथ राज्यां व्यतीतायां विश्वामित्रो महामुनिः ।

आह्वय्य तौ च राजानौ जगामोत्तर पर्वतम् ॥

શિવધનુષ્યને શિવપદાર્પણ કરી, જનકીજીને જીતી, જનકપુરથી રામચન્દ્ર આદિની વદાય વેળાનો, ૭૪મા સર્ગનો આ પહેલો શ્લોક

છે, અને તેરમા મ્હોકથી કાવ્યારંભ થયો છે. વિગતવાર વૃત્તાન્ત વાસ્તે બાળકાંડનાં ૭૪, ૭૫ અને ૭૬માં સર્ગ જુઓ.

શબ્દા [પાત્રું ૧૮]

યજ્ઞમાં ઉપયોગી સર્વ સાહિત્ય સર્જી આપનાર ગાય તે “હોમધેનું.” વસિષ્ઠઋષિના આશ્રમે એવી એક ગાય હતી, તેનું નામ શબ્દા. રાજર્ષિ વિશ્વામિત્ર, સેનાનીઓ સાથે એકવાર ઋષિ-આશ્રમે જઇ ચડે છે. ઋષિ તેમનું ભોજનપાન સહિત સ્વાગત કરે છે. સંખ્યાબંધ સેનાનીઓ સાથે, વિશ્વામિત્રને સ્વદ્વ્યક્ષણોમાં મન-મમતાં મિષ્ટાન્નથી પરિતોષનાર ઋષિની ગાયપર વિશ્વામિત્રની નજર ફરે છે, તે લલચાય છે અને મ્હોંભાગ્યો બદલો દઇ, સટે શબ્દાને રાજમન્દિરમાં લઇ જવાની વૃત્તિ પોતે વસિષ્ઠજી સમક્ષ વ્યક્ત કરે છે. સાત્વિકવૃત્તિઓના અવતાર ઋષિજી, રાજધર્મથી વંચિત થતા વિશ્વામિત્ર પ્રત્યે કેવળ દયાનો જ દષ્ટિપાત કરે છે. વિશ્વામિત્ર માનતો નથી—હડે ભરાય છે ; શામ, દામ, દંડ ને બેદમરી યુક્તિઓમાંય રાજર્ષિ નથી શવતા. પરિણામે રાજહઠ વિરૂદ્ધ યોગ-હઠનાં યુદ્ધ મંડાય છે. શબ્દાતું બળાત્કારે હરણુ કરવા જતાં વિશ્વામિત્રનાં શક્તિ-સામર્થ્ય હણાય છે અને આખરે રાજર્ષિ બ્રહ્મર્ષિને નમે છે. પાર્થિવબળનો પરાજય અને આત્મબળનો યશસ્વી મહિમા, એ આ કાવ્યનું પ્રેરકવસ્તુ છે. પ્રસ્તુત દયાસારના રસિક વૃત્તાન્ત વાસ્તે વાલ્મીકી રામાયણના બાળકાંડનાં બાવનથી છપ્પન સુધીનાં સર્ગ જુઓ.

મંમળાપતિ [પાત્રું ૨૮, છેલ્લી બે કડી]

અમદાવાદમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાતું અધિવેશન થએલું, તેનું દૂબદૂ વર્ણન, ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈએ ‘વન્દેમાતરમ્’ પત્રમાં

(વા. ૧૧ : ૧ : ૧૬ : ૨) છપાવ્યું છે. મહાસભાના મંડપ વિષે પોતે લખે છે : “ આ કોઈ ગુલામ પ્રભનો, ભાગીતૂટી મદુલી પાસે મળેલો મેળો નહોતો, પરંતુ ચક્રવર્તી હર્ષવર્ધન રાજના વખતમાં, પવિત્ર ત્રિવેણી સંગમપર, પ્રયાગરાજમાં, જે કુંભમેળો થતો હતો તેનું પુનઃ દર્શન કરાવવાનો પ્રયત્ન હતો.

“ ઋષિ કહે સાંભળ નરપતી, સુદામે દીઠી દ્વારામતી;
કનક-કોટ ચળકારા કરે, મણીમય રત્ન જડયાં કાંચરે.”

એવું દ્વારામતી જેવું સુંદર દર્શન પૂલ ઉપરથી મંડપનું થતું હતું x x x મંડપની વચ્ચેવચ્ચ ભારતમાતાની મોટી છબી હતી x x x ભારતમાતા મંજીર, પવિત્ર, સૌભાગ્યવાળી અને અત્યંત સાદી હતી. ચાર હાથમાં અન્ન, વસ્ત્ર, જ્ઞાન અને ભક્તિસૂચક, ઝવેરાત, લૂગડું, વેદનાં પાનાં અને માળા હતાં. લૂગડાંને મૂળ રંગ ભગવો છે એટલે એ અન્ન આપનારી, વસ્ત્ર આપનારી, જ્ઞાન અને ભક્તિ સમજાવનારી, સાદી અને સંન્યાસિની છે. x x x ”

હાથી અને સિંહ સાથે કે હિંદના નકસાની આકૃતિયુક્ત ત્રિશૂળ સાથે હિંદુદેવીની જે તરખીરો દોઢેલી, તેનાથી અનેાખી ભાત પાડતી પ્રસ્તુત છબીનાં, મહાસભાના મંડપમાં દર્શન થતાં જ નમન અને મન, કેટલીય ક્ષણોપર્યંત ત્યાંથી ચળિત થએલાં નહિ. કળાકુશળ ચિત્રકાર રવ. મગનલાલ લીલાધરના એ અપૂર્વ ભાવવાહી ચિત્રપટનું આલેખન, મહાસભામાં જ રચાયેલા પ્રસ્તુત કાવ્યની ઉપર્યુક્ત કડીઓમાં થએલું છે.

પાકે ઇસ્લામ (પાનું ૩૭)

આ કાવ્યમાં રમેનનાં રાજરાણીના કથાનકનું વસ્તુ છે. રાજ કુટુંબનાંડ અને રાણી આકાશમેલા : એ રાજકંપતી વંશુમાં એકું હતું. પાસે કેટલાક રમેનિશ અમીરો હતા. મુસલમાનોપર તાબો જ વિજય

મેળવેલો, તેની છાપ સૌના મુખારવિંદપર તરતી. રાજાએ પડો વળગાવ્યો, કે ઇસ્લામકુળ, ખ્રિસ્તિધર્મ સ્વીકારે તો તેઓ નિર્ભય થાય, હુમ્મય પદ્વીદાન પણ પામે. સાંભળીને ઘણા ઇસ્લામોએ ધર્મ વેચીને વૈભવ બ્હેર્યો; પણ ઇસ્લામગતનું નામ અમર રાખનાર એક બિરાદર સરદાર બહાર આવ્યો, તેણે રાજદંપતીને સૂસવતાં તીર જોવા શબ્દો સૂણાવ્યા: “ સાથીઓના દગાથી, અનિચ્છાએ હું પરાધીન થયો છું ” કહીને પોતાના કિલ્લા રાજાને અધીન કરીધા. રાજાએ સુવર્ણમહોરોની બક્ષીસ કરવા માંડી. તેનો નિરાદર થયો. રાજા પદવી-દાન આપવા ઉત્સુક થયો. અલિ બિરાદર લલચાયો ના. “ કાંઈક તો હોય! ” રાજાએ કહ્યું. “ મારા ઇસ્લામ ભાઈઓને પોતાનો ધર્મ પાળવા છો ને મને મારે મૂળ વતન કોનેડા જવા છો; એટલું આપો. મારે બીજું કશું ન ખપે. ”

એ પાક ઇસ્લામનાં વીરોચિત વચનો, પ્રસ્તુત કાવ્યના આત્મારૂપ છે.

“ રજુનો મારગ ” (પાનું ૪૪)

લોક-પ્રચલિત ભજનપરથી શબ્દ-ભાવના પરિવર્તન સાથે આ ગીત રચાયું છે.

સ્વાર્થજ્ઞ પાઠ: (પાનું ૪૭)

Terence macswiney કૃત “ Teach us how to die ” નામના એક રાષ્ટ્રમક્તિમર કાવ્યનું છાયાચિત્ર છે.

અનનુભૂત કાષ્ઠ નિરવધિ વેદનાના ભારતળે અપાયલું હૃદય જ્યારે ધીમા ઘડકારે ઘડકતું હતું, ત્યારે એ ઇંગ્લિશ કાવ્યનું ગુજ-રાતીમાં રૂપાન્તર કરતો હતો. શાંતિ અને સંયમનાં દરેક દ્વાર વસાવલાં લાગતાં હતાં, ત્યારે મારે મન, એ કાવ્ય જ સંયમ-શાંતિનું સત્પાત્ર

હતું. વેદના વેદતાં વેદતાં પણ જ્યારે કાવ્યનું રૂપાન્તર કરતો હતો ત્યારે એ વેદનાવાળી દશામાં કેવો અકલ્પ્ય આનંદ અનુભવાતો હતો તે સમજવા છતાં લખી શકતો નથી. રૂપાન્તર કરી રહ્યા પછી મૂળ સાથે સરખાવી જોતાં મને જણાયું, કે આ ભાષાંતર નથી થયું; શુદ્ધ અનુવાદ પણ નથી ઉતર્યો. રૂપાંતર કરતાં કરતાં, વચ્ચે વચ્ચે, સ્વયંવેદનાના શબ્દો અંદર ઉતરેલા જણાયા. મને લાગ્યું કે આ રચનાને ટેરેન્સ મેકસ્વિનના કાવ્યનું ભાષાંતર કહેવા કરતાં તેનું છાયાચિત્ર કહેવું બહેતર છે. અવલોકનકાર જોઈ શકશે, કે આ છાયાચિત્રમાં સ્વ. ગોવર્ધનરામે કહ્યું છે, તેમ “શબ્દાર્થની શુદ્ધતા કરતાં છાયાની શુદ્ધતા” પ્રત્યે વધારે લક્ષ્ય દ્યુ છે. બાકી મેકસમૂલરે પણ ખરું જ કહ્યું છે, કે

“ Easy as it might be to render word by word,
It is difficult some time imposible to render
Thought by Thought ”

એટલું લક્ષ્યમાં રાખીને જ મૂળ સાથે પ્રસ્તુત છાયાચિત્ર તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ નિહાળાય તો વધારે સારૂ. મૂળ કાવ્ય આ પ્રમાણે છે:

TEACH US HOW TO DIE

Every wrong that in them smarts
God, we enter our last fight ;
Thou dost see our cause is right;
Make us march now in Thy sight
On to victory.

Let us not Thy wrath deserve
In the sacred cause we serve,
Let us not from danger swerve;
Teach us how to die.
Death for some is in reserve
Before our flag can fly.

All the agony of years,
All the horrors, all the tears,
Martyrs' blood, survivors' tears,
Now we offer Thee
As an endless holocaust
For the freedom we have lost,
God restore it, tho' the cost
Greater still must be ;
Let Thy grace attend our host,
Give us victory.

See, we open our hearts,
Every wrong that in them smarts
Every secret pain that starts,
We, too, offer Thee;
Every dearest hope's decease
Every fear that rocks our peace,
Every cross with pain's increase,
Burthened tho' we be;

Sacrifice that shall not cease
    'Till our land be free.

Thou holdest freedom in thy hand;
Thou canst liberate our land;
Hear us; yield our one demand—
    Ireland's liberty.

We ask not her chains to rive
And the sacred deep survive,
That we may rejoice alive
    In her victory ;
We but ask that she shall thrive,
    And rest our fate with Thee.

We know not what must befall
Marching at our country's call;
Make us strong who must yield all
    That she may not die.

Those who will survive the fight,
Still attend them with Thy Light,
Thou our hope in darkest night,
    Then our guardian be,
And hold our dear land in Thy sight
    Erect, firm and free.

ચિંજર પંખીડાં [પાનું ૫૩]

બ્રિટિશ હિન્દ સાથે આપણાં કેટલાંક-બધેકે ઘણાં દેશીરાજ્યોને કસોટીપર ચડાવે; ઉભય પ્રજાની પરાધીન પરિસ્થિતિનો મુકાબલો કરે ; કાવ્યનું વસ્તુ સાવ સરળ બનશે.

હમમગતું નાચ [પાનું ૫૪]

Home-rule League, સ્વરાજ્ય સંઘ, સત્યાગ્રહ, અસહ-કાર વગેરેનાં વાવાઝોડાં પંખી, ખરાબે ચડતી ભારતનોકાની સામ્રાજ્ય રિથિતિનું આલેખન આ કાવ્યમાં થયું છે.

સંતાનમૂનો ઇં [પાનું ૫૭ થી ૬૫]

માર બાળગીતો છે. એની રચના એવી કિલ્લટ નથી કે તેનું વસ્તુ એવું ગર્ભિત નથી કે એ વિષે ટિપ્પણ આપવું પડે ; છતાં બાળગીતોના પ્રકારને જાણ્યે-અજાણ્યે વિસ્મૃત થઈ, મારાં ગીતો વિષે કોઈ કોઈ સ્થળેથી વિપથગામી ટીકા થઈ છે; એટલે આવશ્યક સ્પષ્ટીકરણ અહીં કરવું પડે છે.

બાળગીતોના બે પ્રકાર છે. એવાં હોય, જેને બાળકો ગાય, થીબે, સમજે ને તેમાંથી શિક્ષણ મેળવે. આવાં ગીતોને આપણે બાળકોના બરનાં કહીશું. બીજે પ્રકાર નરાતર નિરાળો છે. બાળભાવો, બાળલાગણી, બાળમહિમા કે બાળકોનાં અદ્ભુત બ્રહ્મસ્વરૂપવાળું વસ્તુ ગૂંથાયું હોય તે ગીતો બાળકોને લગતાં. તેના આદર્શ ઉચ્ચ હોય કે ઉત્તમ બાવોને વ્યક્ત કરનારી તેની શૈલી અધરી હોય, તેથી લખનાર અપરાધી ઠરતો નથી. રવીન્દ્રનાથનું Gardener પુસ્તક, બાળકોના બીજ પ્રકારનું જ છે ને ? ટૂંકમાં, These Poems are not for the Children but pertaining to the Children અથવા in accord with the Children.

મહિલા ત્રિપુટીના મનોભાવ [પાતું ૬૭, ખીજી કડી]

આંખો ફળદ્રુપ છે અને પેલા શ્લોક પ્રમાણે :

પત્રં નૈવ યદા કરીર વિટપે દોષો વસન્તસ્ય કિમ્

ફેરડાને ફળદ્રુપ થતાં જ નથી તથા પીપળાને ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું પ્રિય અંગ ગણ્યું છે-એટલો તે પવિત્ર છતાં ફળપ્રદ તો નથી જ. એ પરથી કલ્પના એવી કરી છે, કે પુષ્પાવતી-તે પુષ્પવાળી, સંતાનવંતી સુન્દરી: (આત્રતર) ઇચ્છાગૌરી, તે વત્સવિહાણી-વત્સ ઇચ્છતી, યુવતી (ફેરડો) અને ગંગાગૌરી, તે “ગં. સ્વ.”=વિધવા (પીપળા) ત્રિપુટીના મનોભાવ શ્લ છે, તે સ્પષ્ટ કરીને રસગુણચક્રની બુદ્ધિને અન્યાય આપનારો નહિ હરં.

તને આહું [પાતું ૭૧]

શ્રીમતી સરોજિની નાયકુના એક ભાવવાહી સ્નેહગીતનો અનુનાદ છે.

સ્વપ્નસુન્દરીને [પાતું ૭૬]

સંસાર આખોય સ્વપ્નભવ છે, પણ આ કાવ્યમાં એવી ઉત્પ્રેક્ષા નથી થઇ. આકાશખુલ્લી અગાસીમાં સર્વાંશને શીતળ લહરીઓ સ્પર્શતી હતી અને દિવસોના વિચારભારથી ભારેખમ થએલું મગજ કાંઈક હળવું થતું હતું, તે વખતે નિદ્રાએ ધેરાતા ભોચનમાં અગમ્ય રીતે સ્થાન લીધું. જીવનસખી હયાત છે અને જન્મોત્તરી સાચી હોય તો આ લખનાર નહિ હોય ત્યારેય પણ તે હયાત હશે, છતાં તે મધુર રજનીકાંળે કોઈ અકલ્પ્ય સ્વપ્નાવસ્થા અનુભવી અને તે સાથેજ-

જગીને જોઈં તો જગત દિસે નહિ,

ઉંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે.

તેમ જગ્યા પછી સ્વપ્નકાળનાં જે ઝાંખાં સ્મરણો રહેલાં તે

જામાં તો “ અંગત ” ગણાય એટલે અહીં નથી કિતારતો, પણ એક જ વાક્યમાં લખું તો સ્વપ્નમાં સંસાર મંડાયો અને રંડાયો પણ ખરો ! જે કાવ્ય-આલેખકે આવી વિચિત્રદશામાં કવિતાની કટલીક પંક્તિઓ રચી હશે તેને ‘ સ્વપ્નસુંદરીને ’ કાવ્ય (જગૃતાવસ્થામાં મહારેણું આ કાવ્ય) જરાય જુદું નહિ જણાય; ન માને તેમને મનાવવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરવા હું લલચાતોય નથી.

માયામૃગ (પાનું ૮૪)

અરણ્ય સેવતું આદર્શ દંપતી, સીતા-રામ, પંપાસરોવરપર વિહાર કરે છે, તે પ્રસંગે રાવણનો મામો મરિચિ માયામૃગનું સ્વરૂપ લઈ દસ્ય થાય છે. તે પ્રસંગને ‘ સ્વદેશી ’ ભાવમાં ઘટાવી પ્રસ્તુત ગરબો રચાયો છે.

શોકવાડી (એ જ ગરબો, પાનું ૮૭)

છેલ્લેથી ત્રીજી કડી:-રાવણની ‘ અશોક વાડીને ’ ‘ અ ’ અધ્યાહાર છે. બીજી રીતે. સીતાજીને મન તો એ શોકવાડી જ હતી ને ? આંખી (પાનું ૯૭)

.કલ્પના આવી છે :—

“ અધમોદ્ધારક, ” “ પતિતપાવન, ” “ દીનાનાથ, ” પ્રભુની, લોકમંદિરોમાં એ આશયથી પ્રતિષ્ઠા થએલી, કે જેનાં દર્શન ને અવતાર મહિમાથી અધમ, પતિત, દીન પાવન થાય; પણ અત્યંતજાદિ અત્યંત કે હલિતવર્ગ વાસ્તે તો મંદિરનાં કમાડ, લોક વસીયલાં જ રાખી રહ્યા ! વળી તીર્થક્ષેત્રો પાપાયરણનાં સંકેતસ્થાન બન્યાં, તેથી મંદિરોમાં ઇષ્ટમૂર્તિ તો રહી, પણ મૂળ સ્વરૂપનાં તેજોજગ્ગવળ કિરણો અન્ય પવિત્ર તત્વોમાં જઈ વેરાયાં.

ભવાદવિ (પાનું ૧૦૦)

શ્રીયુત નરસિંહરાવનો “ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંગીત કાવ્ય ” નામનો ચાલુ ભેખ ‘ કૌમુદી ’ (આષાઢ, ૧૯૮૨) ના અંકમાં છપાયો હતો. તેમાં આ પ્રાર્થન વિષે નીચે પ્રમાણે પ્રારંભ થયો છે:—

“ નવીનતર યુગમાં અનેક સંગીતકાવ્યોની રેલ રેલાય છે. આપણે માત્ર ગણ્યતર નમૂના, અને તે પણ શિષ્ટ (Classical) ગણ્યા હેવા નમૂના જ દૃષ્ટિગોચર કર્યાં. એ અનેકમાંથી એક નમૂનો મહારી આંખ્યને આકર્ષે છે, નજર ત્યાંથી ખસતી નથી. તેથી એ કાવ્યથી આ ભેખ સમાપ્ત કરીશું; એ કાવ્યના રચનાર રા. કેશવ હ. શૈલ છે. ‘યુદ્ધિપ્રકાશ’ ના માર્ચ ૧૯૨૪ ના અંકમાં એ કાવ્ય છે. એ આપણે જોઈએ. ”

પછી શ્રી. નરસિંહરાવ ‘ ભવાદવિ ’નું આખું પ્રાર્થન ઉતારે છે અને તેપર આ પ્રમાણે ટીકા કરે છે:—

‘ લેડ કિન્ડલી લાઈટ ’ એ અનુપમ ભજનનો આ ‘ અનુવાદ ’ નથી; અનુનાદ પણ નથી. “ પ્રેમલ જ્યોતિ હારો દાખવી મહારો જીવનપંથ ઉજળ્ય ” એ પ્રાર્થનાના ધ્વનિ ઉરમાં સંધરીને, નવીન જ કવિત્વવિભૂતિ આ પ્રાર્થનાકાવ્યમાં પ્રગટ થઈ છે. ” વગેરે.

નિરીક્ષકોનું ધ્યાન ખેંચાય એટલા માટે, ટીકાની શરૂઆતનાં ખીખાં ઝીણાં એ મૂકાવ્યાં છે. શ્રી૦ નરસિંહરાવ કહે છે, કે પ્રસ્તુત પ્રાર્થનમાં ‘કવિત્વવિભૂતિ’ તો ‘ નવીન ’ જ છે ; પણ તેના દ્વિ નવીન નથી—‘ પ્રેમલજ્યોતિ ’ ના છે !

પરમાણનાં—બહુધા ઇંગ્લિશ-કાવ્યોના “દ્વિ ઉરમાં સંધરીને ” શ્રી૦ નરસિંહરાવે નર્પા કિલ્લટ કાવ્યો લખ્યાં છે અને તેમની ‘રમરણ સંહીતા’ય એ લક્ષણથી નિર્ભેપ રહી શકી નથી. પડેલી આવી આહતથી ટેવાયલી યુદ્ધિ ખીજઓ માટેય ઉંધી અટકળ કરી બેસે, તો આપણે તેની ઉપેક્ષા જ કરીએ. બાકી આ પ્રાર્થન પછવાડેનો કરુણ ઇતિહાસ તો આવો છે:—

જુવા પેઠે જ્વર વળગેલો. ત્રણ સાડાત્રણ ને વખતે એકસો ચાર દિવિ સૂધી શરીર ધિકતું. સાદા ‘ મેલેરિયા ’માંથી ‘ ટાઈફાઈડ ’

લાગવાની ધડીએ ગણાતી. એમ લાગટ પાંચમાસ પથારીવશ રહેલો ; જે વખતે ‘પ્રેમજન્યોતિ’ તો શું, પણ પવનની પાંખ ૧૬૩તાં ગૂલ થતા ધરના સ્થૂળ હીપકની જ્યોતિતું ય બાન ન હતું. એવી કરુણદશામાં ઉંધ જ ન આવે. પથારીમાં પાસાં તપે. પ્રેમજન્યોતિનો નહિ, પણ ‘ઓદિસકોઠ’માં, કૃષ્ણ-પક્ષની મેઘલી રાતના જે ટકારાનો ‘ધ્વનિ’ કર્ણપટે અથડાયો. હૃદય થડકયું ; “હજીય ઉંધ નહિ આવે! ઠીક, ભાઈ!” એમ ગણુગણીને ધડીક સંયમી થયો. સર્વત્ર સ્મસાનશાંતિ. એ વેળાએ, સિનેમાનાં ગણિત ચિત્રો પેઠે, દષ્ટિ સમક્ષ વીત્યાજીવનનાં સ્મરણચિત્રો તરવરવા લાગ્યાં, સાથે શેષજીવન અને અવતારઋણની મધ્યમાં, અદા થએલાં સ્વસ્થ ધર્મકર્તાવ્યનો આત્મસંતોષ : એમ ત્રણભાવોએ અગમ્ય પ્રદેશમાં મને આણી મૂક્યો. દુઃખ ભૂલ્યો, અને ‘ભવાટવિ’ સ્મતાં હું મને ભૂલ્યો. “વાહ, મટી ગયું, તે લખવા બેઠા ?” આશ્ચર્ય-અકિત થતો, મીઠો છતાં દાવડા ઠપકાભર્યો એક જ દષ્ટિપાત ; એક જ દૂંકો પ્રશ્ન અને મને મૂળ સ્થિતિનું બાન થયું—ત્યારે તો આખું ય પ્રાર્થન રચાઈ ચૂકયું હતું.

સ્વચ્છ રશ્ટ્રિક જેવો, સાચો આ અંગત ઇતિહાસ, નરસિંહરાવ માને કે ન માને ; એમના મંતવ્ય સાથે મારે નિસ્પત્ત પણ ન હોય. અન્ય નિરીક્ષકો અવળે રસ્તે ન દોરાય માટે જ આટલું સત્ય સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે અને એક આ પણ ખીલકુલ નિર્વિવાદ સત્ય છે, કે શ્રી ૦ નરસિંહરાવ જેવા સેંકડો કવિસાક્ષરોના બેળમાં ન હોય, એવું કોઈ વિશિષ્ટ, સુન્દરતર અદ્ભૂત તત્ત્વ ક્ષર-જીવનમાંય પ્રકાશિત હોય છે ; કેમકે સર્જનશક્તિ પક્ષપાતી નથી, કે અમુકને જ પ્રતિભાનો પરવાનો મળે. વળી કોઈ મહાતત્ત્વગ્રની દષ્ટિએ તો જગતમાં નવીન છે પણ શું, કે ‘કવિહૃદયો’ ‘હું’ અને ‘માફ’ના મિથ્યા મોહને મિઠાવી શકતા નહિ હોય ?

આ

પહેલાંનાં બે કાવ્ય-પુસ્તકો
રાસ અને સ્વદેશગીતાવલિ
તે વિષે

પ્રતિષ્ઠિત પત્રકારોના અભિપ્રાયોનાં કેટલાંક અવતરણ

રાસ

૧

“ ગુજરાતણો સુંદર રીતે ગાઇ શકે એવા કેટલાક રસિક રાસનો આમાં સમાવેશ થયો છે; તેથી આ પુસ્તક ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં અગત્યનો ઉમેરો કરનાર નિવડે છે. ” (બોમ્બે કૌનિકલ)

૨

“ ગુજરાતના આધુનિક શિષ્ટ પદ લેખકોમાં રા. કેશવ હ. શેઠ પણ એક છે. તેમનાં લલિત કાવ્યોથી ગુજરાત અજાણ્યું નથી. રા. શેઠની શૈલી ઘણી જ મનોહર અને આકર્ષક હોય છે અને એમનાં કાવ્યો સાધારણ રીતે ગરગથુ અને લોકપ્રિય નીવડ્યાં છે. આ એમનો નવીન સંગ્રહ પણ એટલો જ સફળ નીવડશે એવી અમને આશા છે. ” (હિંદુસ્થાન)

૩

‘ ગુજરાતના ગણ્યાગાંઠ્યા પ્રસિદ્ધ રાસ-લેખકોની હરોળમાં શ્રીયુત કેશવલાલ હ. શેઠનું નામ આજ લાંબા સમયથી મૂકાયું છે. આ પુસ્તકમાં તેમણે લખેલાં લગભગ ચાલીસ રાસનો સંગ્રહ છે. મીઠી અને મૃદુ ભાષામાં લખાયેલા આ રાસ ગુજરાતની ગુણસુંદરીઓના કંઠનાં સુંદર આભૂષણો થવાને સર્વાંશે લાયક છે, એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ

નથી. સ્વદેશભક્તિથી અને સ્વદેશભાવનાથી ઉભરાતા આ સંગ્રહમાંના કેટલાક રાસ તો હાલના સમયે સર્વની દષ્ટિમાં આદરણીય ગણાય એવા છે. ગુજરાતના સૂકાયલા નારીજીવનને રસવારિથી સિંચવા આવા રાસસંગ્રહોની ખાસ જરૂર છે. વિવેચકદષ્ટિએ કવિશ્રી ન્હાનાલાલે લખેલો ઉપોદ્ધાત આ પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં ખાસ વધારો કરે છે. પુસ્તકનું વસ્તુ તેમજ સુંદર છપાઇ ગેતાં ખાર આનાનું મૂલ્ય વધારે નહિ કહેવાય.” (ગુણસુન્દરી)

❦

“ રા. શેઠ ‘વસ્તુનિર્દેશ’માં લખે છે, કે ગરબા મવાતા સાંભળીને તેના ઉપરથી એમણે આ ગીતો લખ્યાં છે. અમે ઉમેરીએ છીએ કે તેમાં તેઓ સફળ થયા છે, બધાં ગીતો—ગરબીઓના રામ અને ભાવને અનુકૂળ છે અને તેમનાં ગીતોથી સ્ત્રીઓના ગાવાના સાહિત્યમાં વૈવિધ્ય વધશે એમાં શક નહિ ” (યુગધર્મ)

❦

“ ભાઇ કેશવલાલનું નામ ‘સાહિત્ય’ના વાંચનારાને અમણ્યું નથી, ગદ્ય અને પદ્યના લેખક તરીકે તેમની કીર્તિ જાહેરી છે, પરંતુ આ નાનો રાસસંગ્રહ તેમને આજથી કવિ તરીકે ગણાવશે. આ સંગ્રહમાં જે રાસ આપેલા છે તે સધળા જેય છે એટલું જ નહીં, પણ ખડું સ્પષ્ટ રીતે ગાઇ શકાય તેવા છે. તમામ રાસો સાંચા હીરાની કણિકાઓ છે. અને કોઇ પણ રસરાજવીના સુકૂટને શોભાવે. એમનાં નૂર સ્વયંપ્રકાશ છે.” (સાહિત્ય)

❦

“ સ્વદેશપ્રેમનાં અને ખીન્ન ન્હાનાં સુંદર ગીતોના લેખક તરીકે ભાઇ કેશવલાલનું નામ ગુજરાતને પરિચિત જ છે. આ પુસ્તક—રાસ—માં પણ એવાં જ ગીતો મધુર અને સુંદર લાગે એવાં છે.

જુદા જુદા વિષયને લખતાં આ ગીતો સાર્વજનિક વાચન માટે છે, અને એ વાંચવાં મને એમ છે. ન્હાનાંમોટાં મળીને લગભગ ૪૦ ગીતોનો આ સંગ્રહ છે. રા. ન્હાનાલાલ કવિએ એમની લાક્ષણિક રીતે સારા ઉપોદ્ધાત લખીને પુસ્તકની ઉપયોગિતા વધારી આપી છે. (સમાલોચક)

“ ગુજરાતની સુંદરીઓને ટોળે મળી ગરબા ઝીલતી ને ઝીલાવતી સાંભળી હોય તે નિઃશંક કહી શકે કે રાસ તો ગુજરાતના જ. વીણાના ઝીણા સૂર હૃદયને હલમલાવી મૂકે છે તેમ ગુજરાતજીના ઉદાસભર્યા ઉરમાંથી નીકળતા ગરબાનો અવાજ કોઈ દિવ્યપ્રદેશમાં આત્માને લાઇ જાય છે. એ ગરબાઓમાં મુખ્યત્વે દયારામનાં તેમ જ મીરાંનાં શૃંગાર ભક્તિનાં પદો આજ સુધી ગયામ છે. હમણાં હમણાં રા. નાનાલાલનાં તેમ જ રા. ખમરદારનાં કોઇ કોઇ ગીતો પણ શ્રવણે પડે છે. એ જૂના તેમ જ નવા રાસની સચોટ અપનાળા રાસો રા. શેઠના આ પુસ્તકમાં નજરે પડે છે. રા. શેઠ સુંદર, ભાવભર્યા કાવ્યોના લખનાર તરીકે ગુજરાતને જાણીતા છે ને એમના રાસોનો આ સંગ્રહ ગુજરાતને અને ખાસ કરીને ગુજરાતની સુંદરીઓને આવકારદાયક થઇ પડશે એમ અમારું માનવું છે. સંગ્રહમાંનાં ધણાં ગીતો ધણાં સારાં છે એમ કહ્યા વગર રહેવાતું નથી. ” (ચેતન)

“ દરેકે રાસ સાદા અને સહેલા રાગથી શરૂ થતો હોવાથી ‘સુંદરીસંધના આનંદનો વિષય થઇ પડે એ દેખીતું’ છે. ગુજરાતના કવ્યસાહિત્યમાં ‘રાસ’ની દરિદ્રતા છે, તેવા સંજોગોમાં, ઝીઝીએ નવરાત્રિમાં ગાવા માટે આ રાસ કંઠામ કરવા જેવા છે, ”

(સમાજજીવન)

સ્વદેશગીતાવલિ

૨

“ રા. કેશવલાલ શેઠ ગુજરાતી સાહિત્યના વાચકોથી અજ્ઞાપ્ય નથી. સ્વતંત્ર-સ્વદેશપ્રેમનાં કાવ્યોથી ગુજરાતનાં માસિકપત્રોમાં એ એક સારા લેખક તરીકેનું સ્થાન ભોગવે છે. આ “સ્વદેશ-ગીતાવલિ” એમનાં સુંદર ન્હાનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ છે ; તે સાહિત્યમાં હંચું સ્થાન ભોગવશે. સરળ અને મીઠી ભાષામાં સુંદર ભાવો એમણે ઉતાર્યા છે. ગુજરાતીઓને અમ્હે આ કાવ્યસંગ્રહ વાંચવા બલામણુ કરીએ છીએ. નિશાળો અને કોલેજોમાં શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓના અને સ્ત્રીઓના હાથમાં આ પુસ્તક મૂકાતાં એમનાં જીવનને સ્વદેશપ્રેમ શીખવશે. ગુજરાતી શાળાઓમાં આ પુસ્તક પાઠ્યક્રમમાં આ માટે દાખલ ન થઈ શકે ? ” (સમાસોચક)

✽

“ સ્વદેશ ગીતામૃત ” ચાખ્યા પછી આ ‘સ્વદેશગીતાવલિ’ આપણી સમક્ષ પડી થાય છે. એકંદરે કાવ્યોમાંના ભાવો સારા અને સમજી છે. પુસ્તક આવકારપાત્ર છે અને સૌ કોઈને તે વાંચવાની અમારી બલામણુ છે. ” (નવજીવન અને સત્ય)

✽

“ સ્વદેશગીતાવલિમાં પ્રતિબાના ચમકારા સારા પ્રમાણમાં દૃષ્ટિગ્રસ્ત થાય છે. તેમાં હંચા ભાવો, રચનામાધુર્ય અને ધ્વનિ-મંજરતા જોવામાં આવે છે. સ્વદેશભક્તિની પ્રેરણા કરે તેવાં આ ગીતો છે. ” (પ્રભાતકુંડ)

✽

“ રા. શેઠનાં કાવ્યોમાં આર્થસંસ્કૃતિ, વીરતા અને કંપક અમરતાની છાપ વિશેષ આકર્ષે છે. એમની ઉચ્ચ અને સ્વાતંત્ર્ય-પ્રિય ભાવના છૂપી રહેતી નથી. “ દેશનેતાઓની ભાવનાઓ સાથે તેઓની જ્યંતીઓ અને સંવત્સરીઓ ” તેમ જ “ સ્વરાજ્ય સત્યાગ્રહી ” વગેરે વિષયોના સમાવેશમાં લેખકની પારિઠ કાળજી અને મહેનત દીસી આવે છે. કાવ્યો ભાવવાહી હોષ મનનીય છે. ”

(સમાજજીવન)

■

“ રા. શેઠની આ ‘ સ્વદેશગીતાવલિ ’ માંનાં ગીતો સ્વદેશના હિત-ચિંતકો અને માતૃભૂમિના ભક્તોએ ગાવા જેવાં છે અને સરળ રીતે ગાઇ શકાય તેવી રીતે તે રચાયેલાં છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવા સાહિત્યની અનિવાર્ય અમત્ય છે. આ દિશામાં પ્રશંસનીય આરંભ કરવા માટે રા. શેઠને અભિનંદન ધટે છે. ” (હિંદુસ્થાન)

■

“ રા. કેશવજી શેઠનાં કાવ્યો વખતોવખત જાણીતાં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તે સારા આદર અને ખ્યાતિ પામ્યાં છે. તેમનો આ સંગ્રહ બહુ ઉપયોગી છે, અને જૂજ સમયમાં તેનો સારો ઉપાદ થઇ જાય તો તેમાં નવાઇ પામવા જેવું કંઇ નથી. ”

(બુદ્ધિપ્રકાશ)

કેશવ શેઠકૃત પુસ્તકો

સ્વદેશગીતાવલિ	(ગીત કાવ્યો)	ચૌદ આના
રાસ	(„ „)	બાર આના
પ્રાર્થનાનાં પદ	(„ „)	આઠ આના
* રત્નોદસંગીત	(„ „)	બાર આના
* લક્ષ્મીગીત	(„ „)	બે આના
અંગલિ	(„ „)	એક રૂપિયો
સંભાષણ રાજ્યારોહણ	(નવલકથા)	સવા રૂપિયો
કૌન્તેયનિત્યોપલક્ષી કથા	(„ „)	સવા રૂપિયો
કળિયુગની વાતો	(દ્વંદ્વી વાર્તાઓ)	બાર આના
* લક્ષ્મીવ્રત	(લક્ષ્મીદાના મહત્વનું પ્રતિપાદન કરતો નિબંધ)	બાર આના
* પ્રવાસીના પત્રો		એક રૂપિયો

* ફૂલદીવાળાં પુસ્તકો માટે જુદાસેલ્સરને ત્યાં તપાસ કરવી,
બાકીનાં માટે લખો:—

ખડાયતા સુદ્રણ કલા મંદિર,

રાવપૂર, અમદાવાદ

